

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLOMOUCI
FILOZOFICKÁ FAKULTA

Katedra bohemistiky

**Příznaková slovní zásoba: sémantická a formální
charakteristika**

The semantic and formal characteristic of the marked vocabulary

Magisterská diplomová práce

BLANKA MALUŠOVÁ

Česká filologie

Vedoucí práce: Mgr. Darina Hradilová, Ph.D.

Olomouc 2010

Prohlašuji, že jsem předloženou magisterskou diplomovou práci vypracovala samostatně pouze za použití citované literatury a pramenů.

V Hluku 15. 12. 2010

Blanka Malušová

Děkuji Mgr. Darině Hradilové Ph.D., za odborné vedení práce a za poskytování rad a připomínek nápomocných při vypracování diplomové práce.

Obsah

	Úvod	6
0.1.	Slovník spisovné češtiny	7
1.	Slovní zásoba jako systém	9
2.	Slovní zásoba a její složení	12
3.	Příznakovost versus neutrálnost	15
4.	Vrstvy slov s časovým příznakem	19
4.1.	Neologismy	20
4.2.	Zastaralá slova	22
4.2.1.	Archaismy	23
4.2.2.	Historicismy	24
5.	Změny ve slovní zásobě	26
6.	Seznam excerpovaných archaismů	29
7.	Důvody vedoucí k zastarávání slovní zásoby	35
7.1.	Vliv formy na proces zastarávání	35
7.1.1.	Archaismy a slovní druhy	35
7.1.2.	Kategorie vidu u archaických sloves	40
7.1.3.	Hláskové a morfologické změny	42

7.2.	Mimojazyková situace a sémantika	49
7.2.1.	Mimojazykové vlivy na slovní zásobu	50
7.2.2.	Úžení významu lexémů	51
7.3.	Zastarávání slov cizího původu	52
7.4.	Hodnocení	54
8.	Užití zastaralých slov	57
	Závěr	59
	Anotace	61
	Seznam použité literatury a pramenů	62

Úvod

Základem každé komunikace je slovo, i Bible říká: „...*na počátku bylo slovo*...“. V češtině existují základní dva druhy slov, výrazy neutrální a výrazy příznakové. Neutrální slova mají pouze pojmenovávat, avšak slova příznaková nám k základní informaci přidávají ještě něco navíc, příznak. Příznaková pojmenování mohou poukazovat na dobu, mohou nám dávat informace o mluvčím, jeho původu, zeměpisné poloze bydliště nebo i jeho postoji k tématu. Vybrali jsme si jeden z těchto příznaků a rozhodli jsme se prozkoumat, proč ho slova získávají, jaké jsou důvody jejich příznakovosti.

V jazyce se většinou mluví o nových jednotkách, jež se do něj dostaly. Neologismy jsou námětem mnoha článků a odborných publikací. Podívejme se však blíže na výrazy, které stojí na opačném konci časové osy, na slova zastaralá. Nemluví se o nich v takové míře jako o jejich protikladech, avšak jsou velmi důležitým ukazatelem vývoje jazyka a společnosti. Mohou nám pomoci vysledovat, co se v jazyce dělo, popř. by mohly být i ukazatelem toho, co by se v jazyce mohlo odehrát dále.

Tématem naší práce tedy jsou slova s časovým příznakem, konkrétně slova zastaralá. Pokusili jsme se je analyzovat s ohledem na formu a s ohledem na sémantiku. Hned v úvodu si položíme základní otázky: Co je hlavním důvodem zastarávání? Je v tomto procesu důležitější forma nebo sémantika?

Cílem práce je zodpovědět výše položené otázky a zjistit tak, který z faktorů je pro archaizaci slov prioritní. Zastarávají-li slova kvůli nevyhovující formě, nebo hraje-li důležitější roli význam slova a mimojazyková situace.

Jádrem práce je excerpovaný materiál ze Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost, ze kterého byly vybrány pouze výrazy označené jako zastaralé. Na začátku uvádíme teoretické kapitoly o slovní zásobě, příznakovosti a o slovech s časovým příznakem. V další části lze vidět analýzu získaného materiálu. V závěru najdeme výsledky a hodnocení analýzy.

0.1. Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost (SSČ)

Slovník je završením lexikografických prací na výkladových slovnících 20. století. Jeho vydání předchází vznik rozsáhlejších děl jako Příručního slovníku jazyka českého (PSJČ) nebo Slovníku spisovného jazyka českého (SSJČ). Slovník spisovné češtiny se od výše jmenovaných liší svým určením, výběrem materiálu a také svým zpracováním. SSČ je jednosvazkový normativní výkladový slovník připravený především pro laickou veřejnost a školy. PSJČ a SSJČ jsou určeny pro hlubší zkoumání jazyka, tedy spíše pro odborníky. Dalším rozdílem je použitý materiál, jehož těžiště se přesunuje od spisovného jazyka beletrie spíše k publicistice, aby byla použita slovní zásoba co nejbližší běžné komunikaci. Posledním z výraznějších rozdílů je detailnější a přehlednější zpracování slovníku, k němuž je navíc připojeno množství příloh.

Slovník byl poprvé vydán v roce 1978 pod vedením autorského kolektivu Josefa Filipce, Františka Daneše a Jaroslava Machače. O šestnáct let později, tedy v roce 1994, bylo dílo přepracováno a doplněno a v redakci nahradil Vladimír Mejstřík Jaroslava Machače. V dílčích redakcích byly činné: Libuše Kroupová, Běla Poštolková a Zdeňka Sochorová. Poslední vydání s drobnými úpravami pochází z roku 2003, potažmo z roku 2005 4. vydání, které je totožné se třetím. Všechny publikace vyšly pod záštitou Ústavu pro jazyk český AV ČR.

Co se týče obsahu slovníku zaměřuje se na lexikum po roce 1945. Podle autorů by měl obsahovat lexikografický popis pasivní slovní zásoby středoškolsky vzdělaného člověka. Odborníci ji odhadují asi na 50 000 slov¹.

Specifikem oproti oběma velkým výkladovým slovníkům je jeho stručnější zpracování a tím pádem i značné použití metody hnízdování slov², kdy jsou vypouštěny okrajové významy lexémů.

Již výše bylo zmíněno, že slovník obsahuje celou řadu příloh, což ho odlišuje od jiných podobných slovníků. Důležitá je možnost praktického využití příloh, což bylo i účelem autorů, kteří se snažili celé dílo koncipovat tak, aby práce s ním byla co možná nejvíce využitelná v praxi. Součástí lexikonu je tedy přehled zkratk a značek, přehled křestních jmen, příjmení a zeměpisných jmen a poslední přílohou je slovtvorný

¹ Jedná se o výkladový slovník čili jeden lexém neodpovídá jednomu významu. Český jazyk obsahuje řadu polysémních výrazů, proto i ve slovníku najdeme více významů než lexikálních jednotek.

² „sdrůžování slov do jedné heslové stati, např. uvádění složenin“ (Lotko, 2003)

přehled. Poslední část z jmenovaných slouží především odborníkům a dokresluje systematicklost slovníku.

Slovní zásoba jednotlivých vydání lexikonu se mění v závislosti na vývoji společnosti. Od prvního vydání došlo k řadě změn ve slovní zásobě, především co se týče lexika poplatného politické a společenské situaci, např.: změna po roce 1989. Mimo to se mění či posouvají a přehodnocují významy slov. Mění se také obsah slovníku, jsou zde ve větší míře zaznamenány variety ke spisovným výrazům. Na jedné straně dochází k zastarávání lexikálních jednotek z důvodů již jmenovaných a na straně druhé se s rozvojem společnosti rozvíjí i jazyk a je potřeba nových výrazů, mnohdy i převzatých z cizích jazyků. Třetí možností je obnova již kdysi užívaných výrazů, které se vrací do běžné slovní zásoby obyvatelstva, ať už ve svém původním významu či významu nějak pozměněném. Kromě mimojazykových změn, které nutí jazyk transformovat se a přizpůsobovat se, vychází další vydání slovníku i z důvodů jazykových. Je potřeba zde uplatnit nová ortografická a morfologická pravidla.

Hesla obsahují kromě výkladu významu také informace o pravopisu, výslovnosti, skloňování a časování, původu slov, stylové vrstvě, frekvenci užívání, časovém zařazení, typických slovních spojení a podobně.

1. Slovní zásoba jako systém

Jazyk obecně je pojímán jako systém, systém nebo také soubor jednotek stejného druhu, které jsou vzájemně spojeny takovým způsobem, že se navzájem podmiňují a tak vytvářejí souvislý celek. Nejedná se však o jednotky nahodilě seskupené do jedné kategorie, ale je to celek vnitřně uspořádaný.

Jazyk kromě toho, že je sám systém, je ještě navíc z dalších dílčích systémů složen, jsou to tzv. jazykové plány. Jedná se o plán fonologický, morfologický, lexikální a syntaktický, všechny systémy jsou provázány zvláštními vztahy.

Nám se jedná především o plán lexikální, proto budeme mluvit především o něm. Při bližším zkoumání a porovnání plánů přijdeme k tomu, že lexikální systém je jeden z nejsložitějších a nejobsažnějších. Sám o sobě má také zvláštní povahu na rozdíl od ostatních, a proto jej nelze přehledně sestavit.

Někteří vědci se dokonce domnívají, že vůbec neexistuje a jedná se pouze o jakousi uměle analogicky vytvořenou skupinu. Avšak je zřejmé, že slovní zásoba není pouhé nesourodé uskupení slov, je to soubor s uspořádanými jednotkami.

Popis a systematizaci lexikálního plánu stěžují hlavně dva problémy. Prvním je nekonečný a neuzavřený počet jednotek slovní zásoby a druhým je základní jednotka tohoto systému, tedy slovo, jež má poměrně složitou povahu. Z těchto důvodů je poměrně těžké najít nějaký jednotný princip, podle něž by se dal systém uspořádat. Hlavně z těchto důvodů se o existenci lexikálního plánu pochybuje.

Slovo jako základní jednotka slovní zásoby je v systému vázána hned několika různými vztahy, proto je nutné uplatňovat komplexní třídění a nedívat se pouze na jediný aspekt. Pouze pokud bereme v úvahu soubor několika kritérií, najdeme jisté specifičnosti v uspořádání lexikálním systémem. Mluví se o třech základních vztazích:

1. slovnědruhový
2. formální (slovotvorný)
3. významový (souřadný a hierarchický)

Ad. 1) Hledisko, podle něhož rozdělují slova do skupin už žáci na základních školách. Pojetí je to velmi výhodné, protože umožňuje rozdělit do kategorií všechna slova beze zbytku. Jedná se zde o určitý druh kategorizace, ale musíme si připomenout, že ony kategorie čili slovní druhy jsou skupiny komplexní. Při přiřazení k tomu či onomu

slovnímu druhu hledíme na několik kritérií, nerozdělujeme je podle jednoho jediného. Důležité také je, že se toto dělení uplatňuje nejen v lexikologii, ale také v mluvnicí.

Pokud chceme kategorizovat pouze samostatná slova, nesetkáme se s potížemi. Problém nastává, když bereme v úvahu také frazeologismy a sousloví, protože i ony jsou pojmenovávací jednotky a měli bychom je do lexikálního systému zařadit. U nich však nelze určit slovnědruhovou příslušnost, protože se skládají z jednotek patřícím k různým slovním druhům. Z toho plyne, že je platnost tohoto kritéria omezena. V celkovém pohledu je toto dělení důležité, nelze je však považovat za základní systémovou vlastnost.

Ad. 2) Dle formálního vztahu můžeme zařadit opět všechna slova do kategorií, mimo to tam však můžeme řadit i sdružená pojmenování, což výhodnější oproti prvnímu kritériu.

Formální hledisko rozlišuje dva základní druhy pojmenování:

1. nemotivovaná neboli značková – jejich význam nemůžeme odvodit z již stávajících výrazů v jazyce, ale sama se mohou potom stát základem pro další tvoření, např.: *les, dům*
2. motivovaná neboli popisná – slova, jež jsou výsledkem procesu motivace značkových slov, tzn. měli již svou předlohu a skrze motivaci z nich vznikla slova nová, např.: *domek, lesník*

Z výše uvedeného rozdělení je patrný jeden ze základních pojmů, jež je spjat s významem a formou slova, a to pojem motivace. Tento termín má souvislost s mnoha obory, které jej využívají, avšak význam slova se vždy trochu mění. Z lingvistického pohledu je tedy motivace: „*sémantická zakotvenost, předurčenost části významu útvaru významem komponentů, odvoditelnost celkového významu ze složek*“³, např.: *plavec = ten, kdo plave*.

Druhým velmi důležitým pojmem je fundace. Opět pojmenování známe i z nelingvistických oblastí, lingvisticky je fundace: „vztah podmíněnosti jednoho slova druhým po formální i sémantické stránce, např.: *mladý – mladík*“⁴

V rámci slovtvorby jsou vztahy motivace či fundace základem pro další dělení slov do skupin. Jedná se o slovtvorné svazky⁵, řetězce⁶ a hnízda⁷.

³ Lotko, E.: Slovník lingvistických termínů pro filology. Olomouc: Univerzita Palackého, 2003, s. 76.

⁴ Tamtéž, s. 38.

⁵ Kde na vrcholu je slovo motivující a od něj jsou vytvořena slova další.

⁶ Zde funguje vztah motivace mezi sousedními členy.

⁷ Složitější soustava obsahující svazky i řetězce.

Ad. 3) Tento vztah rozděluje pojmenování podle souřadných vztahů, tj. podle podobnosti (synonymie) nebo naopak protikladnosti (antonymie) a podle vztahů hierarchických, tj. významová nadřazenost a podřazenost.

V rámci významového vztahu vznikají tzv. synonymické řady, v nichž se kolem základního slova – dominanty- seskupují slova podobná, např.: *dům – chalupa, stavení, chata* atd. Synonymie je příznačná pro velkou část české slovní zásoby, velkou většinu slov lze vřadit do některé z synonymních řad. To je také jeden z důvodů proč se synonymický poměr považuje za základní systémový vztah. Toto tvrzení má však opět své trhliny, protože slova jsou zde seskupena v poměrně uzavřených skupinách a jejich souvislost už synonymií není vysvětlitelná.

Antonymický poměr je založen na opozici dvojic, jejich výskyt je poměrně omezen, ne všechna slova mohou do tohoto vztahu vstoupit, např.: *světlo x tma*.

Dalším kritériem, jež se uplatňuje v rámci významového vztahu, je nadřazenost významu. Slova s menším počtem významových znaků mají obecnější význam a jsou nadřazena slovům s větším počtem znaků, např.: *živočich – obratlovec – pták – dravec – orel*. Všechny druhy významových vztahů jsou v určité vzájemné souvislosti.

V této spojitosti mluvíme o sémantickém poli. Pojem sémantické pole slouží jako označení určitého výseku slovní zásoby, označení pro slovo a jeho synonyma a antonyma, stejně jako pro jeho nadřazená a podřazená pojmenování.

Dopracovali jsme se tedy aspoň k jednomu systémovému vztahu. Jako systémové bývají někdy považovány i vztahy pojmové neboli věcné. Jsou to spojení podle prostorové, časové, příčinné nebo účelové souvislosti. V centru skupiny vždy stojí slovo, jež je považováno pro danou skupinu za základní, např.: *škola – třída, tabule, učitel, pravítko, matematika* atd. Tento princip se uplatňuje při tvorbě pojmových neboli věcných slovníků. Jedná se zde o třídění logické, nikoli jazykové.

2. Slovní zásoba a její složení

Souhrn všech slov jednoho jazyka označujeme jako slovní zásobu tohoto jazyka. Šíře slovní zásoby ukazuje na to, jak je slovní zásoba bohatá. Bohatost jazyka nám umožňuje lépe a přesněji se vyjadřovat. Existuje několik typů jazyků a tím pádem i několik druhů tvoření slov. To je jedna z okolností, která ovlivňuje rozsáhlost slovní zásoby.

V souvislosti s obsáhlostí lexika stojí na okrajích jazyky tvořící slova morfematically a jazyky, ve kterých se slova tvoří sémanticky. Sémantické tvoření už samo napovídá princip tvorby pomocí přenesení významu slov stávajících, z čehož je patrné, že slovní zásoba takového jazyka není příliš obsáhlá. Naproti tomu stojí jazyky s morfematicallym tvořením, u nichž je slovní zásoba asi nejrozsáhlejší.

Co se týče rozsahu slovní zásoby je ve své podstatě nezjistitelná, protože se neustále vyvíjí a mění. Počet slov roste a klesá v závislosti na okolnostech a potřebách uživatelů jazyka. Lexikum českého jazyka je poměrně obsažné, proto není v možnostech jedince, aby znal všechny výrazy.

Pokud bychom však chtěli zkoumat slovní zásobu blíže, budou nám nápomocny velké slovníky, v nichž je shrnuta a popsána slovní zásoba jazyka. K největším slovníkům českého jazyka patří Příruční slovník jazyka českého, který obsahuje asi 250 000 hesel nebo Slovník spisovné češtiny.

Slovní zásobu můžeme z hlediska uživatele rozdělit na aktivní a pasivní. Aktivní slovní zásoba jsou slova, která známe a používáme. Jedná se o výrazy používané v běžné každodenní komunikaci ústní i písemné. Je to vlastně slovník každého člověka. Nelze přesně určit počet výrazů, ale uvádí se, že aktivní slovní zásoba jednoho člověka obsahuje asi 5000 slov.

Pasivní slovník zahrnuje pojmenování, která uživatel zná, ale aktivně jich při komunikaci nevyužívá, nepatří jeho základnímu slovnímu fondu. Kdybych chtěli tento slovník popsat kvantitativně, přišli by jsme k číslu asi pětikrát až šestkrát vyššímu než v případě aktivní slovní zásoby.

Výše bylo popsáno rozdělení slovní zásoby se zřetelem k užívání jazyka. Lexikum však lze dělit i z hlediska struktury daného jazyka. Tímto se vyděluje jádro a periferie slovní zásoby. Jádro je stabilní část, v němž je omezené množství základních výrazů nezbytných pro komunikaci, a periferie je přirozeně proměnlivá část zahrnující i

slova méně používaná ba až téměř zaniklá. To však neznamená, že se jádro nemění, i zde dochází ke změnám, avšak velmi pozvolna na rozdíl od periferie. Jádro je charakterizováno čtyřmi základními oblastmi, k nimž lze slova patřící do základního slovního fondu zařadit.

První charakteristikou je původ slov. Výrazy patřící k jádru jsou historickým základem jazyka. Jedná se o slova, která se v jazyce vyskytují dlouhodobě. Týkají se pojmenování, která jsou nezbytná pro nejzákladnější interpersonální komunikaci. Protože se tato slova nacházejí v jazyce po dlouho dobu, zajišťují také možnost dorozumění mezi různými generacemi či epochami, tzn. např.: mezi staročeskou a novočeskou.

Druhým důležitým bodem je struktura slov. V jazyce najdeme slova motivovaná a slova nemotivovaná⁸. Do jádra slovní zásoby patří především výrazy nemotivované, které se mohou pak stát základem pro tvorbu dalších slov, v češtině tvořených především odvozováním, ale i skládáním. Tato slova se nazývají jako kořenná. Tradičně stojí ve středu slovních čeledí⁹. Pokud bychom se zajímali o tyto výrazy vzhledem k jejich příslušnosti ke slovním druhům, zjistíme, že nejpočetněji jsou zastoupena substantiva, adjektiva, pronomina, numerálie.

Dalším bodem sloužícím k zařazení slova do základního slovního fondu je význam. Bod, jež je pro mnoho uživatelů jeden z nejdůležitějších. Do jádra slovní zásoby se řadí výrazy, které se týkají nejdůležitějších skutečností spojených s každodenním životem člověka. Jedná se o pojmenování týkající se příbuzenských vztahů, lidských produktů, fauny a flory nebo názvů vlastností či dějů.

Posledním činitelem je užívání výrazu. Je to jeden z hlavních rysů, podle něhož se slova k jádru slovní zásoby řadí. Výrazů základního slovního fondu je omezené množství, avšak jejich frekvence je velmi vysoká, tvoří až 90% všech užívaných slov. Jádrem musí být i pro to, co jádro znamená, úzká skupina slov, která se nemění. Většinu slovníku však lze zařadit do oblasti periferie slovní zásoby. Z hlediska zkoumání jazyka nejsou slova patřící do okrajů jazyka nijak méněhodnotné, ba přímo naopak. Právě v této oblasti můžeme dobře vidět, jak se lexikum mění. Věrně odráží situaci ve společnosti a přizpůsobuje se jejím potřebám.

Slovní zásoba je zkoumána také ve světě literatury. V zahraničí najdeme práce, jež se z lexikologického hlediska zabývají díly vybraných autorů. Týká se to např. díla:

⁹ Čeleď = skupina slov se stejným kořenem

W. Shakespeara nebo Danteho. V českých zemích lze nalézt pouze jedinou takto zaměřenou práci. Karel Čapek a jeho práce Život a dílo skladatele Foltýna byla analyzována s cílem zjistit autorovu slovní zásobu použitou v díle.

Didaktika je jeden z dalších oborů, pro který je výzkum slovní zásoby velmi podstatný. Při učení se cizích jazyků je velmi důležité zvolit slova, která jsou pro dorozumění nezbytná, zvolit si jisté minimum, bez něhož se uživatel neobejde. Zde nastupuje práce didaktiků, kteří se snaží takové minimum stanovit. Toto minimum je pojmenovááno jako lexikální standard. Jedná se o soubor lexikálních prostředků, které jsou v dané době typické a nezbytné pro dorozumívání v základních oblastech společenského života. Jako univerzální standard byl zvolen počet 50 000 - 60 000 slov zahrnující i slova pasivní slovní zásoby.

3. Příznakovost versus neutrálnost

Základní funkcí většiny slov spisovného jazyka je funkce pojmenovávací bez zvláštních vedlejších příznaků. Jedná se tedy o slova neutrální. Tento typ výrazů můžeme použít v ústním i písemném projevu bez rozdílu. Našemu komunikačnímu partnerovi říkají pouze to, co je obsaženo ve významu slova, nic navíc.

Vedle toho existuje řada slov, jež kromě své základní pojmenovávací funkce má i další příznaky. Může se jednat o faktory slohové nebo citové, slovo může vyjadřovat svůj postoj ke svému původu, k době nebo také značit svou příslušnost k jiným útvarům národního jazyka než spisovnému.

Na základě těchto znaků se v jazyce vytváří několik vrstev charakterizovaných různými příznaky. Jedná se o šest základních a to:

1. příslušnost k jiným útvarům národního jazyka
2. původ
3. časová platnost
4. frekvence užití
5. slohové příznaky
6. citovost

Ad 1) Termínem národní jazyk, v našem případě český jazyk, se rozumí jazyk jednoho národa, ať už se jedná o spisovnou či nespisovnou podobu, což je vlastně základní rozdělení jazyka. Ve spisovném jazyce se vyděluje skupina hovorová čeština, tedy mluvená podoba spisovné češtiny bez knižních výrazů a slov zastaralých. Je to jeden z nejpoužívanějších útvarů jazyka.

Nespisovný jazyk je mnohem více diferencován. Vydělují se v něm kategorie: dialekt¹⁰, argot a slang, někdy také profesní mluva. Všechny tyto příznaky mohou slova získat, avšak ne každé slovo každý z příznaků.

Ad 2) Tímto příznakem máme na mysli skutečnost, jestli je slovo domácí, cizí či přejaté. Dnes do mnoha jazyků pronikají slova z angličtiny. V minulosti tuto úlohu sehrála

¹⁰ Jako nadřazený se někdy uvádí pojem interdialekt, tzn. rysy společné více dialektům. V českém jazyce bývá takto označována obecná čeština jako společná podoba jazyka na většině území Čech. V této souvislosti se mluví o pronikání obecné češtiny i na Moravu, což je avšak velmi diskutabilní. Na Moravě je situace poměrně problematická, nářečí mají jisté hranice, pokud dochází k nivelizaci dialektů, tak spíše ve prospěch spisovného jazyka.

latina, řečtina a u nás měla velký vliv také němčina. Slovník má dvě základní možnosti, jak se slovy naloží. Výrazy se buď přizpůsobí danému jazyku nebo zůstanou nezměněny, může se přizpůsobit také jen do jisté míry.

Ad 3) Jak se jazyk mění a přizpůsobuje aktuálním potřebám, mění se jeho slovník. Do jazyka se dostávají nové výrazy, protože si to jazyk vyžaduje. Naopak některá pojmenování zastarávají. Jedná se o protichůdný pohyb, kdy jeden typ se pohybuje od periferie do centra slovní zásoby a druhý typ od centra k periférii. Představitelem první skupiny jsou neologismy a zástupcem druhé skupiny jsou slova zastaralá. Jedná se tedy o příznak novosti či zastaralosti výrazu.

Ad 4) Příznak, jenž značí, jak často se slovo v běžné komunikaci vyskytuje. V jazyce najdeme slova, u kterých je poznámka, že jsou ojedinělá nebo že je jejich výskyt jen řídký.

Ad 5) Vrstvy slov typizovaných některou ze slohových charakteristik jsou poměrně široké a rozmanité. V rámci tohoto kritéria rozlišujeme: hovorová slova, knižní slova, odborná pojmenování neboli termíny a někdy také slova citově zabarvená (my uvádíme tento příznak zvlášť).

Ad 6) Výpovědi můžeme dodat osobitosti a působivosti použitím slova s citovým zabarvením. Základními dvěma pozicemi je citový vztah kladný x citový vztah záporný. Citový příznak může slovo získat také zvláštním užitím nebo jej může mít pouze jeden z významů slova, např.: *co tu krákoráš?* Citové zabarvení mají i slova vulgární a hrubá, která ovšem do spisovného jazyka nepatří.

Zde jsme si jmenovali druhy příznaků podle toho, čeho se týkají. Lze je rozlišit ještě jiným způsobem na příznaky: sdružené, determinační a koordinační.

Příznakové vrstvy slovní zásoby nestojí v jejím centru. Jsou to výrazy pohybující se někdy až na jejím okraji (periférii). Patří tedy k proměnlivé části slovní zásoby. Naopak v centru neboli jádře slovní zásoby jsou slova poměrně stálá a proto tvoří základ neurálního lexika s funkcí pouze nociónální.

Jednotlivé skupiny mají své specifické příznaky na základě různých hledisek, proto jsou všechny vrstvy dobře rozlišitelné a mají i své hranice. To je také důvod, proč

může mít jeden výraz více příznaků. Pokud se na slovo díváme z pěti pohledů, můžeme teoreticky najít pět různých vlastností. Toto je pouze teoretické, avšak z praxe víme, že slovo může mít skutečně více příznaků než jeden, mohou se vzájemně překrývat. Existují zde ovšem určitá omezení, překrývání není libovolné a některá slova na sebe nemohou vzít některé příznaky. Jako doklad a také pro přehlednost uvádíme tabulku možností překrývání vytvořenou Přemyslem Hauserem, kde „+“ značí možnost a „0“ nemožnost mít uvedený příznak.

	archaismy	neologismy	citové	cizí	řídke
dialektismy	+	0	+	+	+
slang a argot	0	+	+	+	+
termíny	+	+	0	+	+
poetismy	+	+	+	+	+
knižní slova	+	0	+	+	+
hovorová slova	0	+	+	+	+

Výše jmenované kritérium příslušnosti výrazu k určitému útvaru národního jazyka, můžeme brát jako základní. Při zkoumání slova se často nejprve ptáme, jestli je slovo spisovné či nikoliv. V případě, že pojmenování určíme jako nespisovné, máme možnost jít dále a včlenit do některé ze skupin nespisovného jazyka, tedy k dialektu, argotu nebo slangu. Rozdělení jazyka na spisovnou a nespisovnou část však neznamená, že se jedná o dvě nesourodé skupiny, ba právě naopak, např.: lexikum spisovného jazyka a slovní zásoba dialektů má většinu slov společných.

Archaismy a neologismy tvoří jednu vrstvu, při čemž každý z členů stojí na opačném pólu a vzájemně se vylučují, je tedy samozřejmé, že slovo nemůže mít oba příznaky, jedná se totiž o jeden typ kritéria. Ostatní charakteristiky se překrývají postupně.

Z tabulky lze vyčíst, že slovo může mít mnoho příznaků zároveň. Musíme si však uvědomit, že zde mluvíme především v teoretické rovině. V praxi existuje velmi málo slov, která by měla tolik příznaků. Nejčastější najdeme slova s jedním či dvěma znaky.

Doteď jsme mluvili o lexikálních jednotkách a jejich jediném významu, který je buď neutrální nebo má některý z příznaků. Vícevýznamové slovo může nést několik příznaků v rámci jedné formální jednotky. Významy slova se totiž liší, výraz má základní význam avšak také další, které už mohou být nějakým způsobem odstíněny v kombinacích výše uvedených.

Příznak nemusí mít jen jednotlivé slovo či některý z jeho významů, ale tento znak může získat i celý frazém.

Nejmarkantnější rozdíl mezi vrstvami není ve významu slov, ale spíše v jejich formě, např.: *mlýn - mlyn - mlejn – mlén*. Jedná se o hláskové variace. Jsou to varianty k podobě spisovné, kterou považujeme za základní, její fonetické obměny. Stejně hodnotíme nářeční varianty slovotvorné, např.: *pardubický x pardubský*, a tvarotvorné, např.: *hadr x hadra*.

Skutečným lexikálním rozdílem ve slovní zásobě jsou nespisovná synonyma ke slovům spisovným, jež se liší především svou podobou. Kromě výše zmíněného rozlišujeme také zvláštní slova, která nemají příslušný jednoslovný ekvivalent ve spisovném jazyce.

Jak již bylo uvedeno na začátku, národní jazyk má celonárodní platnost a každé slovo v něm lze zařadit do příslušné kategorie a jak jsme si ukázali, mohou některá slova náležet i do více skupin.

4. Vrstvy slov s časovým příznakem

Ve slovní zásobě českého jazyka můžeme vysledovat slova, která se od jiných liší svým časovým příznakem. Jedná se o vlastnost pojmenování dotýkající se hlavně jejich užívání. Máme dvě skupiny výrazů s časovým příznakem, z nichž každá leží z časového hlediska na opačném pólu, jsou tzv. opoziční charakteristiky. Ve slovním fondu vydělujeme tedy neologismy na jedné straně a zastaralá slova na straně druhé. Někteří autoři uvádí ještě třetí skupinu a to slova zastarávající. Rozdělení je otázkou širě pojetí jednotlivých skupin. Zastarávající slova by měla mít vyšší frekvenci užití než slova zastaralá. Již v názvu je poukazování na procesuální charakter změny pohledu na slovo v souvislosti s jeho častostí jeho užití. V prvním případě je proces téměř na konci a v druhém případě je právě aktuální a probíhá.

Časový příznak je důsledkem neustálého vývoje jazyka. V lexiku se nejpatrněji odráží vlivy společnosti a jejího vývoje. V dějinách lidstva dochází postupně k rozvoji průmyslu, vědy a kultury a celého života společnosti vůbec. Tento fakt vyžaduje po jazyce, aby se přizpůsobil, nutí ho vytvořit si nová pojmenování, avšak nejen to, vývojem některé věci či skutečnosti zastarávají nebo úplně mizí ze života společnosti, čímž zastarávají či dokonce zanikají i jejich pojmenování. To je jeden z důvodů změn v jazyce, není však jediným.

Velký vliv na jazyk a potažmo i slovní zásobu má imanentní jazykový vývoj. Stejně tak, jako se mění život společnosti, mění se i jazyk. Dochází ke změnám v systému pojmenování, ve slovotvorných strukturách, ale také na příklad v synonymických řadách, které velmi souvisí se zastaralými slovy.

Jedním z úskalí hodnocení slov podle časového kritéria je skutečnost, že získaná data brzy neplatí a mění se. Slova nová už nejsou považována za neologismy, protože je nahradila skupina jiných neologismů právě vznikuvší. Dalším problémem je také poměrně velká míra subjektivity hodnocení, jestli výraz do skupiny patří či nikoli. Je patrné a vyplývá to i z podstaty věci, že to, co je považováno za neologismus, rychle tohoto titulu pozbývá, protože čas ubíhá. Tato skupina slov je velmi nestabilní.

Naproti tomu existuje řada zastaralých slov, jež jsou stabilně pokládána za zastaralá. Je to jejich jádro, které lze snadno doložit z literatury, popř. díky povědomí starší generace.

4.1. Neologismy

Tento termín označuje slova, která vznikla nedávno, s malým časovým odstupem. Je problematické říci, že vznikla právě teď, protože spojení „právě teď“ je značně diskutabilní, vlastně se pořád mění a lze dokonce říci, že okamžitý stav v podstatě neznáme.

Jsou to výrazy, které jsou zpočátku užívány menším okruhem uživatelů, někdy dokonce jen jediným. Postupem času se slovo může šířit, ovšem nemusí to být pravidlem. Existují případy, kdy se slovo ujalo jen u omezeného okruhu uživatelů a díky nízké frekvenci užití po krátké době zaniklo či vymizelo. Pokud se však slovo dostane do obecného užívání a mluvčí jazyka se jeho pomocí běžně dorozumívají, je proces přijetí nového slova dokončen a výraz ztrácí časový příznak. Zařazení slova do běžného užívání není nijak časově omezen, je to u každého pojmenování individuální.

Z výše jmenovaných skutečností plyne, že časový příznak novosti závisí na společenských podmínkách a na společenském hodnocení, je to tedy otázka sociolingvisticky.

Pro nás je však důležité jazykové hledisko. Díváme se na výraz s ohledem na jeho strukturu a vlivu této struktury při vřazení do slovní zásoby a také na potřebnost slova v pojmenovávacím systému.

V širším pojetí můžeme hovořit o neologismech k určitému časovému bodu nebo o neologismech v rámci nějaké epochy. Pokud si stanovíme hranici nebo časové pásmo, kterým se chceme zabývat, jistě tam najdeme skupinu slov, která byla v té době považována za neologismy. Dobrým příkladem je 14. století. V té době žil významný literát Bartoloměj z Chlumce nazývaný Klaret¹¹, který je znám právě skrze tvoření nových českých slov, která v té době čeština neměla. Klaret se snažil stejně jako mnoho lidí po něm vytvořit v češtině výrazy, jež by mohly být platnými protějšky pojmenování latinských. Vytvořil pro češtinu výrazy, např.: *mluvočtena* = *rétorika* nebo *krásověda* = *gramatika*. Většina z nich zanikla, do současné češtiny se dochovalo např. slovo *jepice*. Tvořením slov je proslulá také doba baroka a s ní spojené brusičství. Tehdy byla slova tvořena spíše uměle kvůli očištění jazyka od cizích vlivů, ne z potřeby nových výrazů pro nové skutečnosti či kvůli zpřesnění pojmenování.

¹¹ Klaret je autorem prvních českých slovníků, je považován hlavně kvůli své lexikologické a lexikografické práci. Vytvořil pro češtinu řadu slov, hlavně odborných českých termínů, které tehdy chyběly. Z jeho díla jsou nejdůležitější tři slovníky: *Glosář*, *Bohemář* a *Vokabulář*. Více viz: Flajšhans, V.: Klaret a jeho družina. Praha: 1926.

Již výše bylo uvedeno, že slova z jazyka mizí nebo se v něm vytváří ze dvou základních důvodů vnitřního a vnějšího. Z těchto důvodů vnikají do jazyka i neologismy. Vnější, mimojazykový, důvodem je měnící se společnost, která si vyžaduje nové výrazy. Svět kolem se vyvíjí, zdokonaluje, vznikají nová vědecká odvětví, dochází ke společenským změnám a všechny tyto jevy si vyžadují název, pojmenování. Vědeckotechnická revoluce se neobejde bez nových slov. Právě v odborné terminologii najdeme nejvíce nových slov. Lidstvo zaznamenalo velký rozvoj techniky, příkladem může být výpočetní technika, termíny z tohoto oboru lze považovat za neologismy.

Vnitřní příčina neboli vnitřní jazykové důvody se týkají stylistiky a struktury jazyka a slov. Potřeba neologismů je patrná v básnickém stylu. Nejedná se o slova vynucená potřebami společnosti, jde spíše o potřebu odlišit se. O slova jinak zabarvená, která jsou ovlivněna dobovými básnickými názory. Tento druh neologismů není dnes příliš častý. V odborném stylu vzniká množství neologismů z důvodů již jmenovaných.

Za rozšiřování neologismů vděčíme publicistice, tedy publicistickému stylu. Nová slova se dostávají do povědomí širší veřejnosti skrze tisk, rozhlas či televizi. Mají tak možnost dostat se z periferie slovní zásoby do jejího centra.

Nerozlučně spjat s neologismy je také hovorový styl. Je nejen zdrojem neologismů, ale také polem pro jejich šíření. Přejímá nová slova z nespisovné vrstvy jazyka, ze slangu, obecné češtiny i argotu, např.: *bytovka*.

Strukturální důvody je míněna nevyhovující forma slova. Kvůli formálním nevýhodám je tedy změněno, aby se mohlo lépe vřadit do lexikálního systému. Jako příklad můžeme uvést slovo *parník*. Dnešní podoba, tedy *parník*, je vytvořena odvozováním, dříve se však používalo označení *parolod'* vzniklé skládáním. Čeština je flektivní jazyk, proto je pro ni typičtější odvozování a tak se odvozenina lépe vřazuje do jazykového systému.

Rozlišujeme několik druhů neologismů:

1. slovotvorné – slova tvořená hlavně odvozováním, odvozování i skládání je často modelové, např.: podle slova *siláž* vytvořeno *senáž*, podle *elektrifikace* vytvořeno *plynofikace*, patří sem také hybridní složeniny, např.: *elektrospotřebič*
2. souslovné – nově se utvářejí spojením ze slov v jazyce běžných, vzniká tak nový význam a původní se může oslabit, např.: *barevný televizor*, *pokojeová stěna*, *bytové jádro*

3. frazeologické – nejsou zachycené podrobně, máme doklady z publicistiky a hovorového stylu, např.: *studená válka, raketový nástup*
4. sémantické – nově vzniklé významy u slov v jazyce běžných, např.: *brigáda*; někdy se nové významy vyvinuly podle cizích vzorů, např.: *delfín, motýlek* (názvy plaveckých stylů)

4. 2. Zastaralá slova

Zastaralá slova jsou výrazy, které uživatel jazyka v současné době nepoužívá nebo jich užívá jen velmi zřídka. Výrazy se liší od ostatních časovým příznakem, vedle nich totiž v jazyce existují i jiná slova, jejich synonyma, která jsou brána jako neutrální, jsou běžně používána a považována za vhodnější.

Zastaralá pojmenování byla buď nahrazena či vytlačena jinými termíny nebo reálie zanikla, nepotřebuje tedy již označení. Pro tuto skupinu lexémů je důležité jejich možné použití v projevech různě zabarvených čili expresivních a pro vyjádření stylistických rozdílů.

Vedle toho existují v jazyce tzv. „slova mrtvá“¹², která již v jazyce nenajdeme, jako příklad můžeme uvést slova staročeská, např.: *drbiti* ve významu muset. Paralelou ve větším měřítku jsou mrtvé jazyky, např.: latina.

Dalším skupinou výrazů, jež je možné v souvislosti se zastaralými slovy zmínit, jsou slova stará. Na první pohled by se mohlo zdát, že se jedná o totéž a že se jedná o pouhou jazykovou obměnu, avšak každý z termínů označuje něco jiného. Na rozdíl od archaismů a historicismů jsou stará slova výrazy, které se v jazyce běžně používají. Nejsou nositeli časového příznaku. Jako stará jsou pojmenována proto, že se ve slovní zásobě vyskytují již velkou řádku let, např.: *matka*. Jedná se o slova, jež jsou pro společenskou interakci člověka nepostradatelná, jsou používána dnes a denně a v podstatě se bez nich neobejdeme, je to nejužší společenský okruh týkající se hlavně rodiny a některých činností, popř. vlastností.

Jak je z předchozího výkladu patrné, bylo třeba odlišit slova stará svou působností a dobou používání a slova stará již neužívaná. Byl zvolen termín zastaralá

¹² Hauser, P.: Nauka o slovní zásobě. Praha: SPN, 1980.

nebo někdy také zastarávající slova. Vybrán byl proto, že dobře vyjadřuje skutečnost, že se zde jedná o proces, o dlouhodobý proces zastarávání.

Zastaralá slova se dále dělí do dvou základních skupin podle vztahu ke skutečnosti na archaismy a historicismy.

4.2.1. Archaismy

Výše byly jmenovány dva důvody proč jsou určitá slova označena jako zastaralá. Důvody odpovídají i dvěma podskupinám, na které se zastaralá slova dělí. První z nich jsou archaismy. V Encyklopedickém slovníku češtiny najdeme následující definici: „...v nejširším pojetí se jedná o zastaralý jazykový prvek, nepatřící do synchronního jazykového systému; v jiném pojetí je to jazykový prvek uchovaný z dřívějších období jazykového vývoje, přičemž se v současném jazyku jeho archaičnost nepociťuje (např.: tvary ušima jako pozůstatek duálu); ve vlnové teorii: starší, na periferii dané jazykové oblasti uchovaná forma, nezasazená šířící se jazykovou změnou; v teorii spisovného jazyka a stylistice: jazykový prostředek, který zcela vyšel z užívání, příznakový svou vázaností na starší jazykový stav, vědomě oživovaný ve speciálních jazykových funkcích. V současném spisovném jazyce zpravidla existuje k archaismu neutrální variantní nebo synonymní protějšek, tzn. výraz, který prvek spjatý s dřívější etapou vývoje nahradil (peku – peču, duševěda – psychologie)...“¹³

Jedná se o výrazy, které byly nahrazeny jiným slovem, slovem v dané době běžně užívaným a tím pádem živým. Vzniká zde tedy opozice dvou pojmenování, z nichž archaismus označujeme jako příznakový oproti slovu neutrálnímu. Z hlediska slovních plánů se může jednat o zastaralý prvek fonetiky, např.: *strakapúd*, o zastaralý gramatický tvar, např.: *peku* místo *peču* nebo *-ti* jako stará koncovka infinitivu, o zastaralý prvek slovní zásoby, např.: *šlojír* namísto *závoj*, a také o zastaralý obrat, např.: *nůž ten věru ostrý* místo dnešního *ten opravdu ostrý nůž*.

Přemysl Hauser ve své publikaci dělí archaismy podle dvou kritérií: dle jazykové struktury a dle postupu zastarávání.

Podle struktury rozlišujeme archaismy:

1. lexikální - čili slova synonymní, pro češtinu tak typická, s časovým příznakem, jedná se o synonyma nepřibuzná, např.: dříve: *škamna* x dnes: *lavice*; za

¹³ Encyklopedický slovník češtiny. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2002, s. 45.

zastarávající slova jsou považována i některé poetismy, např.: *truchlenec* a slova knižní, např.: *arci*; dále můžeme do této kategorie zařadit slova hovorová německého původu jako *kšeft*; lexikální archaismy najdeme i v odborné oblasti, jedná se především o výrazy označující názvy vědeckých oborů vytvořených v 19. století, např.: *krásověda* = estetika, *lučba* = chemie

2. hláskové – do této skupiny řadíme staré hláskové varianty slov dnešních, u kterých zůstal stejný význam, např.: *šenkěř* x *šenkýř*, *mučedlník* x *mučedník*¹⁴
3. slovotvorné – jak již název napovídá, archaismy nahlížené ze slovotvorné hlediska, skupina je vytvořena na základě přípon, které jsou v příslušném typu již zastaralé, např.: deminutiva: *stolice*, *praporec*; přípona – *stvo* v názvech vlastností, např.: *sobectvo*, *přátelstvo* a v neposlední řadě také jednotlivá slova, např.: *mládenec*, *dílnice* = dílna
4. sémantické – příkladem jsou zastaralé významy mnohoznačných slov, např.: *hotovost* ve významu vojsko nebo loket jako délková míra

4.2.2. Historicismy

Jako historicismy jsou označována slova, která pojmenovávají věci, jevy a poměry již zaniklé. Jejich hlavní použití je v dobovém kontextu. Jsou to: slova nebo slovní spojení označující zaniklé, s minulostí spjaté reálie a jevy, např.: *halapartna*, *panoš*. Polysémní slovo může být historicismem v některém ze svých významů, např. *robot* myšleno jako nucená práce na panském.

Existuje několik druhů historicismů, většinou podle místa, odkud pochází, např.: římské - *legie*, *atrium* nebo středověké - *purkmistr*, *cimbuří*. Z toho již vyplývá, že jsou cizího původu, typickým příkladem je slovo *rathaus* ze stejnojmenného německého označení. Samozřejmě se vyskytují i historicismy českého původu, např.: *vozataj*.

Mimo rozdělení podle místa nebo jazyku původu, lze historicismy dělit do věcných okruhů. Jsou totiž spjaty se společenským životem. Rozeznáváme tedy například skupiny: zbraně- *sudlice*, *kuše*, *halapartna* nebo peníze - *groš*, *zlatka*.

Historismy najdeme především mezi podstatnými a přídavnými jmény, méně jich nalezneme potom mezi slovesy a dalšími slovními druhy.

¹⁴ Více viz např. Lamprecht, A.: Historická mluvnice češtiny. Praha. SPN, 1986.

Nejrychleji zastarávají výrazy označující válečnou techniku (*halapartna*, *kyrysník*), jídlo (*calta* – druh koláče), oděvy a obuv (*postol* – střevíc z lýka), mince (*rýnský*, *grešle*), míry a váhy (*pid'*, *versta*) apod.

5. Změny ve slovní zásobě

Již několikrát bylo zmíněno, že se jazyk mění v závislosti na společnosti. Jazyk je prostředkem dorozumívání a sdělování informací, proto je samozřejmé, že se v něm musí odrážet život společnosti. Lidé kladou na jazyk jisté nároky a ten se je snaží brát v potaz a určitým způsobem uspokojit. Mluvíme zde o jazyce téměř jakoby byl živý organismus. Sice tomu tak není, avšak i přesto se mění a vyvíjí.

Výše bylo uvedeno, že je jazyk systém, z toho také vyplývá schopnost jazyka reagovat na podněty. Jako každý jiný systém i jazyk reaguje na impulsy dostávané jak zvenčí, tak i zevnitř. Vnějšími stimuly mohou být lidé, situace apod. a vnitřními pohnutkami vlastností onoho systému a systémovost celkově. Pokud dojde v takovéto soustavě k nějaké změně, je pravděpodobné očekávat nějakou reakci. Zjednodušeně lze říci, že zde platí zákon akce a reakce, nic ovšem nelze brát bez výjimek a paušálně.

Uvedli jsme dva důvody změn, vnitřní a vnější. Tato problematika byla ve vývoji jazyka mnohokrát diskutovaná. Mnozí vědci se dříve domnívali, že se jazyk mění jen díky vnějším podnětům, že sám od sebe se změnit nedokáže. V dnešní době jsou vědci jiného mínění, myslí si, že se jazyk může vyvíjet či měnit imanentně a nejen díky „cizím“ vlivům.

Nejzřetelněji lze vidět změny v jazyce v lexikálním plánu. Pokud bychom se na jazyk podívali v delším časovém horizontu najdeme zřetelné změny i v ostatních plánech. My se však budeme zabývat lexikálním plánem a budeme mluvit o současném stavu, popř. se budeme zamýšlet nad tím, co je důsledkem stávající situace.

V jazyce dochází k mnoha změnám, týkají se jak významu, tak formy. Obecně je změnou v jazyce myšleno obohacování slovníku nebo naopak zanikání slov. Zde se budeme zabývat pouze jedním typem změn. Budou se týkat zanikání a změn významů slov či změn ve formální stránce výrazů. Pokud se zabýváme pouze lexikálním plánem, mohlo by nás to nutit dívat se na zastarávání slov pouze ze sémantické stránky s ohledem na společenskou situaci, to by však byla chyba. Chceme-li objasnit mechanismus změn v jazyce musíme brát v potaz sémantiku i formu slov.

Pokud chceme vysledovat nějaká pravidla ve změnách slovní zásoby a ne se pouze zabývat jednotlivými slovy, musíme se snažit popsat skupinu výrazů. Najít společnou vlastnost pro několik slov a sledovat, zda a jak se vyvíjí a mění.

Změny v jazyce ovlivňuje několik činitelů:

1. jazyk – zde lze vidět změny hláskoslovné, změny gramatické stavby výrazu, a slovotvorné
2. psychický – např.: asociace mezi protikladnými pojmy, hlavní je však vývoj myšlení
3. věcný – spojený s činitelem psychickým, jedná se o vývoj společnosti a s tím spojenou poptávku po nových pojmech

Pokud půjdeme hlouběji a budeme se zabývat slovní zásobou podrobněji, dospějeme podle Igora Němce k omezeným závěrům. Jsou zhruba následující: do jazyka vnikají často výrazy abstraktnější a speciálnější, ubývá slov významově nediferencovaných a slov s neproduktivním tvořením. Hlavním důvodem změn ve slovní zásobě pravděpodobně bude změna společnosti a myšlení a získání nových poznatků.

Uvedeme si některé konkrétní změny, které se přímo dotýkají naší práce a s nimiž budeme dále pracovat.

Častou transformací v jazyce je změna významu slova. Dochází k rozšiřování nebo naopak zužování rozsahu významu výrazu. Vzhledem k frekvenci je zužování významu v češtině mnohem méně využíváno než jeho opaku. Zužování je spojeno hlavně s odbornou terminologií, kde lze vysledovat snahu o co nejpřesnější vymezení pojmenování, jedná se o jistou specifikaci významu.

Význam se však také může měnit díky jeho přenesení na jinou formální jednotku, na jiný jev na základě podobnosti denotátu. Existují zde dva základní druhy, přenesení metaforické a metonymické¹⁵. Je to způsob obohacování slovní zásoby. Podobným stylem může dojít i k zániku nebo lépe řečeno k zastarání významu. Význam lexikální jednotky je přenesen na jiný formální tvar, protože nová podoba významu lépe vyhovuje. Může se jednat o změnu na základě nových zjištění o předmětu, o přesnější specifikaci nebo také o pouhou jazykovou ekonomii či přizpůsobení výrazu aktuálnímu stavu jazyka.

Ke změnám v jazyce dochází také díky vlivu cizích jazyků. Přejímání slov cizích je v jazyce běžné. Díky tomu však dochází k situaci, kdy máme pro jeden význam dvě formální označení, cizí a domácí. Jednotlivé podoby se vzájemně střetávají a postupem

¹⁵ Vyskytuje se pouze u substantiv.

času je upřednostněna jedna z nich. Málokdy nastane situace, že se obě jednotky nachází v centru slovní zásoby. Častěji dojde k případům, kdy je jeden z názvů omezen ve svém používání a dostává se na periferii slovní zásoby.

Prozatím jsme popisovali změny týkající se sémantické stránky jazyka, přirozeně dochází i k formálním změnám. Blíže budou ukázány na konkrétních příkladech, protože zde mnoho změn tohoto druhu nenajdeme.

6. Seznam excerpovaných archaismů

Uvádíme zde seznam excerpovaných zastaralých slov, aby bylo patrné s jakým repertoárem slov jsme pracovali a aby si člověk mohl udělat obrázek, jaké výrazy označuje SSČ za zastaralé. Někdo by mohl podotknout, že něco takové spadá spíše do příloh, avšak myslíme si, že je důležité uvést hned na začátku s jakým materiálem budeme mít co dočinění. Následuje tedy abecedně seřazený seznam archaismů ze SSČ. U každého hesla je poznamenán jeho význam¹⁶, jazykový původ (pokud se nejedná o české slovo), popř. další příznak mimo časového a u některých výrazů také příklady užití. Do separované skupiny jsou dána slovní spojení.

Ádié = sbohem, z fr., hovor.

Artikul = článek, program, z lat.

Artilerie = dělostřelectvo, z fr.

Bajonet = bodák, z fr.

Batalion/bataliÓN (dř.) = vojenská jednotka, z fr.

Bicykl = jízdní kolo, z lat. a řeč.

Dopustit = způsobit o nadpřirozených silách, aby se něco stalo

Filologie = jazykověda, z řeč.

Gyps = sádra, z řeč., obecně česky

Honba = hon

Hrdlo = život, spojení: *propadnout HRDLEM, trestat NA HRDLE smrti; mít, co HRDLO ráčí; smát z plna HRDLA*

Humno = pozemek za stodolou venkovské usedlosti

Chovanec = kdo žije v nějakém ústavu

Iontoforéza = léčebná metoda, při které je lék zaváděn do těla pomocí stejnosměrného proudu, z řeč., dnes elektroforéza

Kaprál = desátník, z něm.- fr.- it.

Kasa = pokladna, z it.

Koleno = pokolení

Komediant = kočovný artista, z it.

Konstituce = ústava, z lat., např.: *vyhlásit konstituci*

¹⁶ Pokud je slovo relativně živé i dnes, není význam uveden. Význam slova je označen synonymem, které je dnes živé.

Krčma = podřadný hostinec, exp.
Kšeft a kšeftovat = obchod, z něm., obecně česky
Kterýžto = důrazněji nebo žertovně který, kniž.
Ký = který, jaký, kniž., živé jen v expresivních spojení: *kýho výra, čerta* (= podiv)
Luciper (- fer) = čert, satan, z lat.
Mandarín = evropský název pro feud. čín. hodnostáře, z port. – ind,
Melinář – obecně česky
Milodar = dar z milosti
Mocnářství¹⁷ = stát s mocnářem v čele
Monarcha = panovník
Mouřenín = černochoch, z něm. - lat., kniž.
Myslivec = lesník
Nabíledni = jasné, např.: *je to nabíledni*
Naverbovat = verbováním získat, dnes hanlivé
Ni = ani, např.: *ni zisk, ni slávu, zpátky ni krok*
Obcovat = být ve styku
Obnášet = mít určitý rozsah, míru, význam
Obtěžkat = učinit těhotnou; stát se těhotnou,
Oř = kůň, z něm., kniž.
Osada = kolonie
Pak = ale, avšak
Palič = žhář
Panna = mladá neprovdaná žena, dívka
Pastorek/pastorkyně = nevlastní dítě
Patrola = hlídka, z fr., hovor.
Péci – 1. os. *peku a pekou*, rozkazovací způsob *pec*
Pikart = kacíř, nekatolík, z fr., přeneseně
Piksla = (kovová) krabička, z něm.
Pimprle = loutka, z něm.
Plovat = plavat
Plémě = plemeno, kniž.
Pocestný = cestující

¹⁷ Slovo *mocnář* není považováno za zastaralé, i když slova mají stejný kořen.

Podjednou (pod jednou) - nesklonné

Pole = rovina

Pometlo = koště

Portýr = vrátný, z fr.

Povětrnost = počasí

Povětroň = meteor

Pračlověk = neandrtálec

Prašťet = praskat

Protektorát = ochrana někoho protektorem

Prsa = plíce, obecně česky

Průsvitka = vodotisk

Ráčit = zdvořilá výzva, uctivá otázka, ve spojení s infinitivem, hovor., exp.

Rafije = ručička, z řeč., hovor.

Raport = hlášení, z fr.

Rarach = čert, ďábel, ďas

Raubíř = loupežník, z něm., obecně česky

Rebel = vzbouřenec, povstalec, z lat.

Rebelie = povstání, odboj, z lat.

Regiment = pluk, z lat.

Regulérní/regulární = odpovídající pravidlům, z fr.- lat.

Rekrut = odvedenec, z něm. – fr.

Role = pole, kniž.

Rozmilý = milý, příjemný

Rozžehnat se = rozloučit se, kniž. euf. *zemřít*

Rubat = usekávat

Ryn(e)k = náměstí, z něm.

Řka, řkouc = přechodník od *řici*

Říkat si = číst

Sémě = semeno, kniž.

Seslat = poslat, dok.

Sestávat = skládat se, ned., kniž.

Sklepník/ -ice = číšník/-ice

Slap = peřej

Slehnout = porodit dítě

Sloupek = tenká a svinutá vosková svíčka
Slovutný = proslulý, věhlasný, kniž.
Služné = plat
Slynout = být proslulý, slout, kniž.
Stálice = hvězda (zdánlivě neměnicí místo)
Statek = panství, pozemkový majetek
Stav = společenská třída, vrstva
Stavit = stavět
Strdí = med, kniž.
Sumírovat = dávat dohromady, z něm. – lat., hovor.
Světít = ustáleným způsobem prožívat
Svrchu = nahoře
Šarmantní = okouzlující, z fr.
Šátek = kapesník
Šenkovat = čepovat, z něm., obecně česky
Šenkýř = hostinský, z něm., obecně česky
Šesták = dvacetihaléř, obecně česky, hl. ve spojeních: *koupit za pár šestáků*
Šipka = šíp
Škamna = lavice, z lat.
Špejchar/špýchar = sýpka, z něm.
Špitál = nemocnice, z něm. – lat., hovor.
Šrůtka = větší odřezek masa, z něm., hovor.
Štace = stanice, působiště, z něm. – lat., obecně česky
Šturmovat = dobývat útokem, z něm.
Tábor = veřejné shromáždění pod širým nebem, z hebr.
Táčky – 1, = sousedské posezení
Taký = takový, běžné jen v různých spojeních: *tací i onací, najdou se tací*
Tambor = voj. bubeník, z fr. – arab.
Tatík = otec, expr.
Témě = temeno
Testament = závěť, z lat.
Tornistra = (obdélníkový) batoh, z něm.
Trestnice = věznice
Truhla = rakev, z něm.

Truchlohra = tragédie
Třít – 1.os. tru
Turkotatarský - např.: turkotatarské jazyky
Úbytě = tuberkulóza, přeneseně upadat
Uhlobaron = majitel uhelných dolů, hanl.
Uhlohydrát – odbor.
Ujmout se – deverbativum *ujetí*
Umrlec = mrtvý člověk, nebožtík
Ústroj = oblek, oděv
Váda = hádka
Velociped = kolo, z fr. – lat.
Verbovat = najímat vojáky, z něm., exp.
Vespolek = vzájemně, navzájem
Vléct – 1. os. *vleku a vlekou*, rozkazovací způsob *vlec*, bud. čas *povleku*
Voj = vojenský oddíl
Vojín = voják
Vojna = válka
Vrkoč = pramen vlasů
Všechen – zastaralý akuzativ sg. fem., používá se v ustálených spojení
Vševěda = pansofie
Vůkol = okolo
Vyhlížet = vypadat
Výložků = kousky látky na rameni uniformy, zastaralý genitiv
Výslužba = důchod
Vytrhnout = (vojensky) vyrazit
Vzdor = přes, navzdory
Zachovalý = mravně bezúhonný
Zapřavit = vyrovnat, zaplatit
Zásep = zápraží
Záští = nenávisť, kniž.
Závdavek = záloha
Zlý = čert, zpodstatnělé adjektivum, např.: *pánbůh s námi a zlé pryč*
Zora = ranní červánky, kniž.
Zpěvohra = opera

Zpytovat = pečlivě zkoumat, kniž. i přeneseně

Zrůst = (o obilí) porůst

Ztéci = dobýt útokem

Zvěrolékař = veterinář

Žebrota = chudoba, chudý člověk, expr.

Žernov = mlýnský kámen

Žežulka = kukačka

Žurnál = filmový týdeník, z fr.

SLOVNÍ SPOJENÍ

Pozdrav/požehnej pánbůh – v pozdravech a obratech

léta Páně

Pérová váha = hmotnostní kategorie zápasníků atd.

Má poklona/ uctívá poklona – pozdrav

Policejní hodina = zavírací, z něm. - řeč.

Být na pravdě boží = být mrtev

Propadnout hrdlem = být odsouzen k smrti

Prst boží = zásah

Psal se rok

Seminářská zahrada = ústav vychovávající kněze

Stříbrný peníz - např.: *prodat za 30 stříbrných = zradit*

Má úcta – pozdrav

Dát na vědomí

7. Důvody vedoucí k zastarávání slovní zásoby

Je důležité, podle jakého kritéria si zastaralá slova rozdělíme. Nasnadě je dělení podle základních dvou důvodů, kvůli nimž slova vlastně zastarávají. Mluvíme tedy o formální podobě a sémantické stránce ve vztahu na mimojazykovou skutečnost. Důvody však nelze od sebe striktně oddělit. Téměř všechna slova zastarávají z více důvodů. Jeden z nich může být sice důležitější než jiný, ale na procesu se jich podílí více.

Užší spojení mají mezi sebou forma a význam, často se uvádí, že jsou to dvě strany jedné mince. Jejich vztah byl námětem mnoha zkoumání. Náplní naší práce však není jejich vzájemný vztah, nýbrž důvody archaizace výrazů. I přesto zde zmíníme dva základní vztahy mezi formou a významem. Lexikální jednotka a jejím význam jsou spojeny dvěma vztahy, vztahem denotace a konotace. První z pojmů, denotace, označuje vztah skutečného předmětu k lexikální jednotce. Konotace je pojmenování pro všechny představy předmětů, jež se nám vybaví při vyslovení daného výrazu.

Úzké spojení mezi mimojazykovou situací a sémantickou stránkou je také poměrně jasné. Forma pro společnost nehraje žádnou roli bez svého významu. To pouze poukazuje na to, že jednotlivé důvody archaizace slov jsou si velmi blízké.

O důvodech se podrobněji zmíníme níže a budeme je aplikovat na excerpovaný materiál. Budeme mluvit o formálních změnách u zastaralých slov o archaizaci cizích slov, poznamenejme také něco k sémantické stránce výrazů a v neposlední řadě se budeme také zabývat vlivem společenského klimatu a situace na slovní zásobu.

7.1. Vliv formy na proces zastarávání

Formální podoba slova je jedním z možných důvodů jeho zastarávání. Slovo se může měnit kvůli vyrovnávání tvarů v paradigmatu, může docházet k slovotvorným změnám a objeví se i změna hláskoslovná, zapříčiněná hláskoslovným vývojem.

7.1.1. Archaismy a slovní druhy

Pokud se podíváme na výrazy s časovým příznakem z hlediska příslušnosti k jednomu z deseti slovních druhů, zjistíme, že se mezi archaismy vyskytují téměř

všechny slovní druhy. My se zabýváme lexémy označenými jako zastarávající nebo zastaralé na podkladě SSČ, vycházíme tedy pouze z údajů excerpovaných z tohoto díla. Je samozřejmě možné, že pokud bychom jako základní literaturu brali jiné dílo, mohli bychom dojít k nepatrně jiným výsledkům, rozdíl by však jistě nebyly velké.

Ve SSČ nemají mezi archaismy své zastoupení pouze numerálie. Ostatní slovní druhy reprezentuje alespoň jeden lexém. Již z podstaty češtiny jako jazyka je patrné, že nejvíce zastaralých slov pochází z třídy substantiv a verb. Je pochopitelné, že právě tyto dva slovní druhy se nejvíce mění a tím pádem i zastarávají, protože jsou základními komunikačními prvky. Společnost právě pomocí nich popisuje život kolem sebe. Každá nová věc, která vznikne, musí mít nějaké označení, tedy pojmenování skrze substantivum, a s největší pravděpodobností je s ní spojena také nějaká činnost, tedy verbum.

K zastarávání předložek, spojek, částic a citoslovcí dochází pomalu. Tyto slovní druhy prošly vývojem již v minulosti, kdy se ustálila jejich forma a význam. V dnešní době mizí z užívání ty z nich, které jsou pro běžnou komunikaci nadbytečné a stejný význam má i některý z jiných lexémů. Díky archaizaci se rozšiřuje polysémie především autosémantických slov. Slova většinou nevhodná svou formou se ztrácí z jazyka a jejich místo zabírají výrazy jiné.

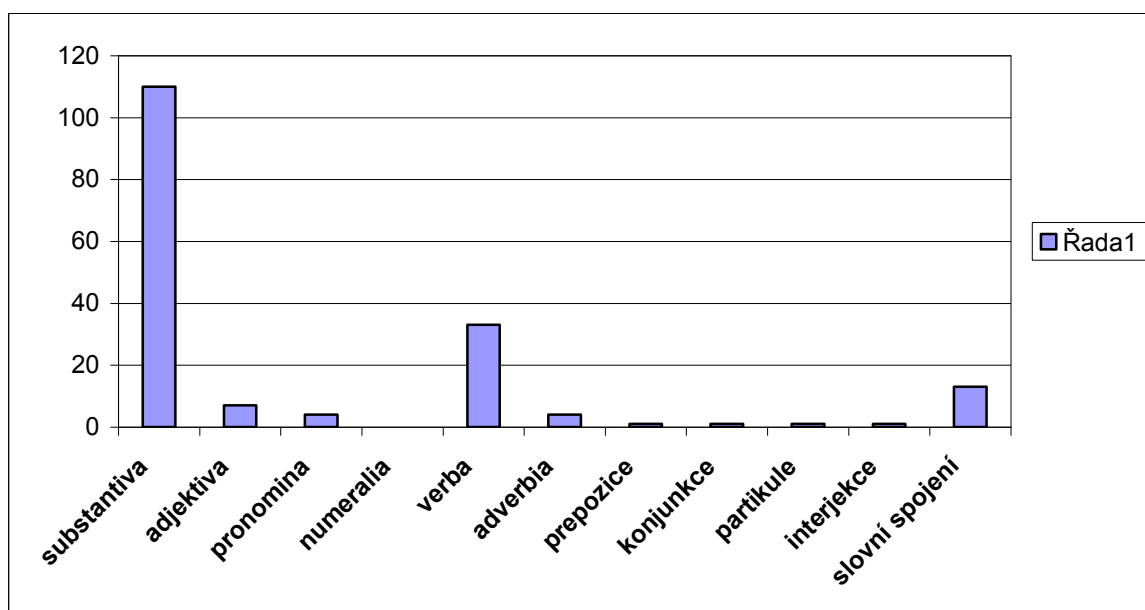
Podle SSČ zastarává předložka *vzdor* pojící se s dativem. Je nahrazena původním adverbium v sekundární funkci *navzdory*, jež je avšak samo o sobě výrazem knižním. Sama předložka *vzdor* je sekundární funkcí stejného substantiva. V dnešní mluvě je pravděpodobně nejčastější náhradou výraz *přes*. Již v prvním vydání lexikonu je předložka *vzdor* pojímána jako knižní, což poukazuje na stylovou vrstvu a snad také na frekvenci užití, z které by mělo být nejvíce patrné, co se s lexémem děje. Označení slova za knižní lze také brát jako jakýsi předstupeň dnešního stavu.

Jednoho zástupce mají v SSČ také částice. Jedná se o výraz *ni*, tedy zdůrazňovací částici. V současné slovní zásobě ji nahradil lexém *ani*. Podobu *ni* však můžeme ještě dnes najít v ustálených spojeních knižního rázu, např.: *zpátky ni krok*.

Lexém *adié* reprezentuje v lexikonu slovní druh citoslovcí. Na první pohled je patrné, že se jedná o slovo cizího původu, pochází z francouzštiny. Kromě časového příznaku je tento výraz zařazen také do kategorie slov hovorových. Jedná se o poměrně známé slovo s významem *sbohem*, dnes ho však již téměř neužívá. Pokud bychom tuto lexikální jednotku hledali ve vydání slovníku z roku 1978, neuspějeme. Výraz se zde totiž vůbec nevyskytuje.

Zajímavý je výraz *pak*. Původně se jedná o adverbium, v sekundární funkci se však lexém používá také jako spojka nebo částice. Může to být konjunkce slučovací nebo odporovací. *Pak* ve funkci spojky odporovací s významem ale nebo avšak je v lexikonu označeno za zastaralé, např.: *pak způsob, jak bylo měření provedeno, byl nepřesný*.

Jmenovali jsme zde čtyři zastaralá slova patřící k uvedeným slovním druhům, ostatní archaismy patří ke zbývajícím kategoriím. Jak již bylo výše zmíněno, nejpočetněji jsou zastoupeny substantiva a verba. Ve středním pásmu jsou adjektiva, pronomina a adverbia. Zvláštní kategorií jsou slovní spojení označovaná jako zastaralá, která buď obsahují zastaralý tvar slova, starý význam nebo se jedná o nezvyklé spojení slov pro současný jazyk. Pro názornost uvádíme kvantitativní zastoupení archaismů v jednotlivých slovních druzích:

Prokazatelně nejvíce zastarávají substantiva. Z celkového počtu 175 archaických lexikálních jednotek se jich 110 řadí právě k podstatným jménům. Výsledek to není nijak překvapující, protože v české slovní zásobě převažují substantiva. Ony nejrychleji odráží stav společnosti, ať už v případě mizení slov tendenčních, nějak společensky vázaných, nebo jednotek, jež změnilý význam či prostě denotáty s nimi spojené se už nepoužívají. Ze slov společensky vázaných se např. jedná o názvy spojené s vojenstvím

jako: *artilerie, patrola, batalion* nebo *kaprál*¹⁸; názvy spojené s vládnutím, např.: *konstituce, monarcha* nebo substantiva nezařazená do specifikovanějších kategorií, např.: *bicykl, pometlo* nebo *rafije* atd. V dřívějších dobách se např. hodně dbalo na víru, dnes je toto téma sice také aktuální, avšak již v jiné spojitosti. Do pozadí se tedy dostávají slova a především slovní spojení spjatá nějak s náboženstvím jako: *léta Páně, být na pravdě boží* apod. a nahradily je „moderní“ pojmenování.

Druhým nejfrekventovanějším slovním druhem zastaralých slov jsou slovesa. Jejich počet ve SSČ je však mnohem menší, najdeme jich zde 33. Jedná se o výrazy různého druhu, často spojené s dobou používání a nebo také nějak tematicky zařaditelných. Již známým okruhem je vojenství (verbovat), dále např. obchod a pohostinství (kšeftovat, šenkovat). U tohoto slovesného druhu dochází většinou k formálním změnám, ne přímo k zániku slova. Zastarává tak hlavně forma výrazu, např. tvar *peku* nebo *řkouc*.

Poslední tři slovní druhy, které jsme nejmenovali, tedy pronomina, adjektiva a adverbia, si prošly vývojem již v dřívějších dobách, proto i jejich archaizace je pozvolná. Pokud dochází ke změně, jedná se spíše o jejich formu.

Výrazy *kterýžto, ký, taký* a *vši* se řadí k zastaralým zájmenům. Jedná se o různé typy pronomén, takže nelze říci, že by se některý z druhů měnil více nebo častěji. Všechna jmenovaná pronomina byla nahrazena podobnými lexémy, zájmeno *který* nahradilo *kterýžto* stejně jako *ký, taký* se změnilo na *takový*. Většina těchto slov je známa z ustálených spojení, které se velmi omezeně vyskytují i v dnešním jazyce. Známe spojení *kýho čerta* nebo *rozprchnout se na vše strany*. Trochu zvláštní postavení má zájmeno *vši*, které se vyskytovalo v akuzativu singuláru feminin ve frazeologismech. Jiné podoby nejsou dokládány.

Ve slovníku lze nalézt 7 zastaralých adjektiv, jsou to výrazy: *regulérní* potažmo *regulární, rozmilý, slovutný, šarmantní, turkotatarský, zachovalý* ve významu mravně bezúhonný, *zpodstatnělé* adjektivum *zlý* ve významu čert a adjektivum *seminářský* ve slovním spojení *seminářská zahrada*, což bylo označení pro ústav vychovávající kněze. Jedná se o archaismy z různého důvodu, ať už hláskoslovného, kvůli zániku denotátu, který označoval, nebo prostě došlo k náhradě jinou lexikální jednotkou.

¹⁸ Toto označení lze jako ostatní zastaralá slova najít v knihách a filmech historických a odborných. Je však zajímavé, že ho lze najít i v některých pohádkách.

Poslední skupinou, o které zde nebyla rozsáhlejší zmínka jsou adverbia. Výrazy *nabíledni*, *svrchu*, *vespolek*, a *vůkol* se řadí k zastaralým příslovcím. Všechno jsou to slova poměrně známá i dnes, i když je jejich výskyt minimální.

Zvláštní skupinou jsou pak slovní spojení. Vyskytují se v nich výrazy nebo spíše formy slov, které dnes mnohdy nikde jinde nenajdeme. Na druhé straně může slovo nabývat jiného významu právě v tomto spojení, ať už jako jednotlivý výraz nebo jako celek ve spojení s jiným. Asi nejčastěji se mezi zastaralými frazeologismy vyskytují různé druhy pozdravů či metaforických pojmenování. V lexikonu najdeme spojení např.: *má úcta* (pozdřav), *stříbrný peníz* (metaforické užití), *léta Páně* pro označení roku nebo *být na pravdě boží* (zemřít).

Závěrem lze konstatovat to, co již bylo naznačeno výše. Nejvíce a nejčastěji zastarávají substantiva a verba, protože jsou to výrazy označující nějaký denotát a činnost s ním spojenou. Obojí může snadno zaniknout nebo se může význam právě tohoto lexému přenést na jiné pojmenování. Jsou to autosémantické slovní druhy a i když jsou někdy polysémantické, vždy si za nimi lze něco představit. Synsémantické slovní druhy jako např. spojky jsou sice v jazyce hojně frekventované, nicméně jejich význam a jejich zařazení do systému se ve vývoji jazyka poměrně ustálilo a vztahy, které si jazyk za dobu své existence vytvořil, se mění jen velmi pozvolna, což má vliv i na příklad, který jsme uvedli. V ostatních slovních druzích nastávají změny pomalu, jak je z čísel patrné. Úplným závěrem ještě uvádíme procentuální vyjádření poměru jednotlivých slovních druhů.

7.1.2. Kategorie vidu u archaických sloves

V rámci formální charakteristiky archaismů jsme dospěli k zajímavým výsledkům při zkoumání vidu u zastaralých verb. Nejprve tedy něco k vidu v češtině obecně a pak již výsledky analýzy.

Slovesný vid vyjadřuje dokonavost a nedokonavost, popř. násobenost a nenásobenost, slovesného děje. Tato gramatická kategorie vznikla oproti jiným poměrně pozdě, je tedy relativní novinkou. Předchůdcem vidu v praslovanštině je determinovanosti a indeterminovanosti slovesného děje. Co se týče určování vidu v jednotlivých jazycích, pracuje se s touto slovesnou kategorií ve slovanských a baltských jazycích

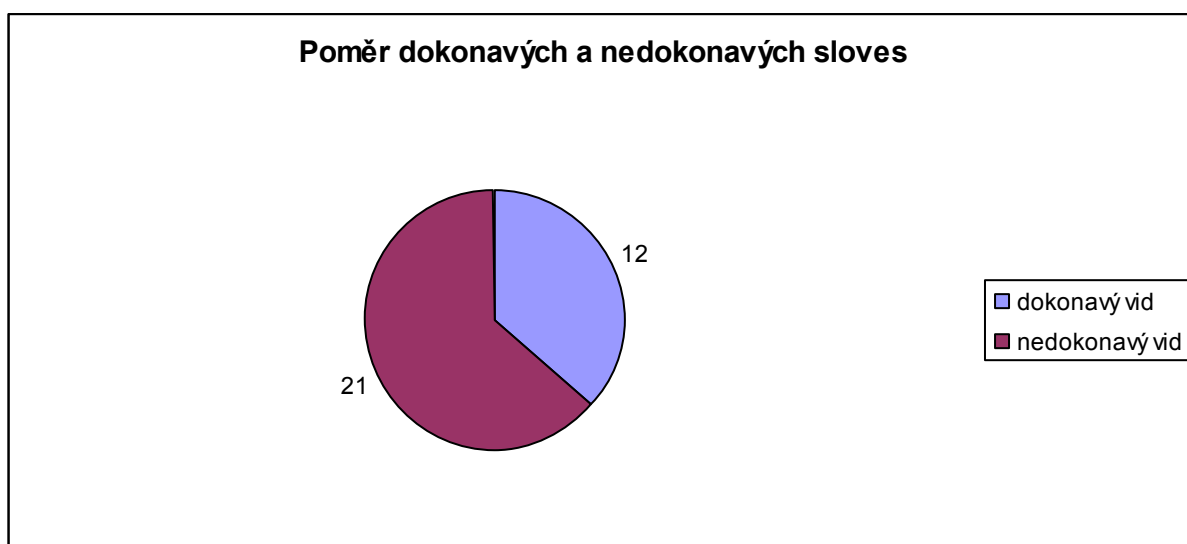
V tzv. době historické existuje tendence k tomu, aby se dokonavost vyjadřovala pomocí předponových kmenů a nedokonavost skrze kmeny prosté. Původní tvoření obměnami ve slovesném kmeni již nebylo produktivní, protože často docházelo k výrazně jiné hláskové skladbě jednoho lexému. Objevuje se nový způsob tvoření nedokonavých tvarů, vidová deprefixace. Tento způsob využívá oddělování prefixů, které již ztratily svůj původní lexikální význam, např.: *uschnu* – *schnu*. Kromě této nové varianty se nedokonavé podoby tvořily ještě pomocí přechodu k jinému slovesnému typu s jiným kmenotvorným formantem.

Obečně má verbum vždy jeden základní tvar a druhý tvar k němu lze většinou dotvořit. Oba vidy se řídí jistými pravidly při tvorbě. Nedokonavý vid se většinou tvoří pomocí sufixu, naproti tomu vid dokonavý skrze prefix. Mezi nejproduktivnější sufixy pro tvorbu nedokonavosti patří sufix *-vat* nebo *-ovat*. Protiklad vidů je nejlépe vidět u sloves označující konkrétní a aktuální děj.

Dokonavým tvarům se co do vidu přisuzuje jistá příznakovost, protože vyjadřují dokonání činnosti. Nedokonavé tvary jsou naopak považovány za neutrální, protože jsou neohraničené, i když u nich také intuitivně očekáváme, že děj někdy skončí.

Definice jednotlivých vidů ze sémantického hlediska je následující¹⁹: dokonavost vyjadřuje děj v jeho výsledku, děj jako hotový fakt; nedokonavost značí děj probíhající nebo průběhový²⁰. Slovesný vid je ovšem kategorií hodně gramatikalizovanou a sémantická definice je velmi obtížná. Výše uvedené vymezení není čistě sémantické a je vytvořeno hlavně pro školskou praxi a lepší pochopení.

Při excerpci a následné snaze o charakterizaci archaismů ze SSČ jsme narazili na zajímavá čísla týkající se poměru počtu dokonavých a nedokonavých verb v lexikonu. Z celkového počtu 33 zastaralých verb se ve slovníku vyskytuje dvanáct dokonavých a dvacet jedna nedokonavých verb.

Jedná se o poměrně malý vzorek, avšak jsou to všechna zastaralá verba, která lze ve slovníku najít. Poměr dokonavých a nedokonavých tvarů celkem jednoznačně

¹⁹ Kopečný, F.: Slovesný vid v češtině. Praha: ČSAV, 1962, s. 9.

²⁰ Označení nedokonavých tvarů jako probíhajících nebo průběhových je složité, protože i nedokonavým tvarem může být označen dokončený děj. Důležité však je, že děj v té době probíhal a nebyl dokončený.

ukazuje, že mnohem více zastarávají nedokonavá verba. Verba však nemizí ze slovníku mluvčího zcela, jsou pouze nahrazena výrazy jinými. Lze zde najít pouze několik případů, kdy verbum mizí zcela z užívání. Podle zjištěných údajů jsou na vině společenské události či změna společenských poměrů, konkrétně se jedná o slovo *verbovat* a *naverbovat*. Změna doby a společenského klimatu s sebou nese i změnu a aktualizaci slovní zásoby a protože se změnila nejen doba, ale i společenské poměry, není nutné „verbovat“ mladé muže do války nebo na vojnu a tedy není třeba ani pojmenování pro tuto činnost. Slovo se ještě dnes objeví v nějakém textu, většinou v hanlivém významu, v běžně mluveném projevu bychom ho však hledali marně. Zanikají obě podoby slova bez ohledu na vid.

V jiných případech došlo k záměně cizího názvu za český čili opět pouhá náhrada jednoho pojmu za druhý. Týká se to např. výrazů *šenkovat* nebo *kšeftovat*, které se k nám dostaly z němčiny. Oba výrazy jsou nedokonavé a byly nahrazeny jinými nedokonavými lexémy.

V obou popsaných případech neměl vid vliv na to, zda výraz zastarává nebo zda zůstane ve slovníku mluvčích. Myslíme si, že vid nemá žádný výrazný vliv na archaizaci jazyka. Výše uvedená zjištění spíše poukazují na větší dynamiku systému nedokonavých verb, mění se více a rychleji než verba dokonavá. Je možné, že je to dáno jejich širším využitím.

7.1.3. Hláskové a morfologické změny

Celá slovní zásoba se po staletí vyvíjí. Archaismy, hláskoslovné a lexikální, jsou důsledkem tohoto vývoje. Změny v jazyce na nich lze dobře sledovat a zároveň nám i pomáhají systém jazyka pochopit a vysledovat v něm jisté zákonitosti. Je důležité se dívat na jazyk diachronně, nikoli synchronně, abychom vypožorovali, co se s jazykem v průběhu let až století dělo.

Hláskoslovný vývoj je v dnešní době záležitostí téměř ukončenou. Jedny z největších změn probíhaly v češtině ve 14. a 15. století. Již v dřívější dobách se v jazyce měnilo hláskosloví a i tyto transformace měly vliv na češtinu. Mluvíme totiž o změnách v jazycích, které češtině předcházely a z kterých se čeština vyvinula, proto je samozřejmé, že ji mohou ovlivňovat.

V rámci kategorie slov s časovým příznakem excerpovaných ze SSČ můžeme nejčastěji najít změny lexémů týkající se slovtvorných prefixů a sufixů a změny nastalé v paradigmatech sloves, popř. substantiv. Tyto změny jsou mohou být jedním z důvodů nebo hlavním důvodem, proč slova zastarávají. V kapitole uvedeme několik hláskových či morfologických změn vybraných slov, ne všechny však musí být nutně důvodem pro zánik nebo mizení slova. Slova mohla zaniknout kvůli formální podobě také proto, že se v jazyce objevila jednotka, která byla po formální stránce mnohem jednodušší, co se týče např. časování nebo skloňování, nebo lépe vyhovovala systému jazyka. Nemusí se tedy vždy jednat pouze o zastarání tvaru jednoho slova, lexém může upadat do zapomnění jako takový a může být nahrazen zcela jiným se stejným významem.

Ve slovníku nalezneme dvě varianty lexému *špejchar* a *špýchar*, přičemž první z jmenovaných je ve slovnících používána jako základní či oficiální. Tuto variantnost lze považovat za čistě hláskovou, avšak samo slovo pravděpodobně zaniklo ze zcela jiných důvodů než hláskoslovných. To nám ovšem nebrání zmínit ho na tomto místě. Lexém *špejchar* pochází z německého slova *Speicher* se stejným významem jako v češtině, tedy sýpka. Vzhledem k původu slova je možné usuzovat, že tvar s *-ej-* je původnější a že slovo bylo převzato z němčiny pouze s úpravou pravopisu. U slova došlo ke změně zcela běžné označované jako přehláska. Otázkou je, jestli se měnilo *-y-* v *-ej-* nebo *-ej-* v *-y-*, to ovšem není náplní naší práce.

Ve slovníku nenajdeme mnoho příkladů zastaralých slov, u kterých by docházelo k hláskovým obměnám a podoby slov by díky tomuto zásahu zastarávaly. Ani uvedený příklad podle nás nezankl skrze změnu hláskové podoby, spíše se bude jednat o důvody čistě pragmatické. Denotát, který výraz označoval zanikl nebo se vyskytuje velmi poskrovnu a proto už není potřeba slova pro jeho pojmenování. Chtěli jsme pouze ukázat na to, že hláskové složení se může měnit bez toho, aniž by slovo zaniklo nebo se změnil jeho význam a že u mnoha pojmenování není hlásková transformace důvodem zániku lexému nebo zániku některé jeho podoby. Odborníkovi se bude možná zdát poznámka jako redundantní, ale není nepodstatná. Uvedeným tvrzením však nechceme hlásat, že hláskové změny nemají vliv na archaizaci lexikálních jednotek. V námi zpracovaném materiálu se však častěji mění tvary lexémů v paradigmatech nebo se pracuje se slovtvornými afixy či dochází k úplnému zániku slova.

V paradigmatech sloves *péci/péct* a *vléci/vléct* dochází k přetvoření 1. osoby singuláru a 3. osoby plurálu přítomného času a ke změně tvaru slova rozkazovacího způsobu,

zastaralý tvar v první osobě singuláru najdeme také u lexému *třít*. U verba *vléct* se mění navíc výše uvedené osoby i v budoucím čase. Už v staré češtině můžeme vidět u sloves tendence, jež měly usnadnit zacházení s paradigmaty jednotlivých slovesných vzorů, jednouše řečeno usnadnit časování sloves. U slovesných vzorů docházelo od doby praslovanské do doby novočeské k mnoha přesunům a změnám. Podílí se na nich následující činitelé: hláskové změny, přechod od neproduktivních typů k produktivním, snaha sblížit kmen přítomný a kmen infinitivní a tendence zamezit souhláskové alternaci v kořeni lexému. Všeobecná snaha po zjednodušení v jazyce měla vliv i na výše uvedené zastaralé tvary sloves *péci* a *vléct*.

Ve staré češtině jsou tvary *peku* a *pekú* (později *pekou*) zcela běžné a oficiální. V ostatních osobách je však kmenovou souhláskou *-č-*, v první a třetí osobě tedy dochází k alternaci *č – k*. Systém se snaží, aby si jednotlivé tvary byly co nejbliže a aby bylo tím pádem časování jednodušší. V první a třetí osobě tedy dochází ke smazání rozdílu a tvary se analogicky mění podle zbytku paradigmatu. Tato nová podoba je dnes spisovná a živá a tvary *peku* a *pekú/pekou* jsou považovány za archaismy. Ve staré češtině byly podoby s *-c-* v kořeni slova i ve všech osobách imperativu, např.: *pec!* Dnešní čeština stejným způsobem, jež je popsán výše, změnila i tyto formy: *pec* -> *peč*. O budoucím tohoto verba se slovník nezmiňuje. Důvody zastarání popsaných tvarů jsou zde skutečně zcela formální. U hesla *vléct* najdeme navíc poznámku o již zmiňovaném čase budoucím. Slovník uvádí tvar *povleku* a označuje ho za archaický a knižní. V dnešní češtině se podoba *povleku* již nepoužívá a stejně jako ostatní tvary se analogicky přizpůsobuje a transformuje na *povleču*. Opět zde docházelo k alternaci *č* a *k*, která díky analogické adaptaci zanikla a tím se paradigma zjednodušilo.

Ke stejné změně jakou u dvou předcházejících sloves dochází i u lexému *třít*. V tomto případě se však mění pouze první osoba singuláru, jak již bylo uvedeno výše. Původně zde docházelo k alternaci hlásek *r* a *ř*, přičemž *r* se vyskytovalo pouze v první osobě. Velká převaha tvarů s hláskou *ř* zapříčinila změnu i v 1. osobě a podoba se opět analogicky změnila v *třu*. Tím pádem výraz *tru* mizel z používání, protože pro jazyk i jeho uživatele byl výhodnější nový tvar *třu*. Důvodem zastarání je zde jako u ostatních lexémů výše změna hláskové podoby slova.

Samostatnou kapitolou jsou v rámci zastarávání tvary zvané přechodníky. V jazyce došlo k jejich velkému ústupu a pro dnešního člověka jsou mnohdy až nesrozumitelné a především těžce vytvořitelné. Nahradily je většinou vedlejší věty nebo si čeština vypomohla jinak. V mluveném jazyce se s nimi asi už nesetkáme, můžeme na

ně narazit v krásné nebo odborné literatuře, popř. v tisku. Lexikon popisuje spíše jako ojedinělý relikv přechodník *řka* a *řkouc*, který patří nebo patřil mezi nejpoužívanější. Tvary jsou označeny jako zastaralé. Je zajímavé, že první vydání lexikonu zastaralé varianty vůbec nezmiňuje ani u jednoho ze sloves a mluví pouze o podobách dnes živých.

U archaismů sice není příliš rozhodující, ke kterému slovnímu druhu patří. Výše jsme se, ač ne přímo úmyslně, zabývali především verby. Hláskovou podobu však přirozeně neměnily v průběhu času jen ony. Také substantiva a ostatní slovní druhy byly ovlivněny hláskoslovnými a morfologickými proměnami.

Zajímavou skupinou lexikálních jednotek jsou výrazy *sémě*, *témě* a *plémě*. Na první pohled slova si velmi podobná. Hlavním společným znakem je příslušnost k původnímu konsonantickému n-kmenu. Kmen je pojmenován podle kmenotvorného -n-. Jeho skloňování je kombinací různých deklinací. Ve staré češtině obsahovalo skloňovací paradigma výše uvedené tvary v nominativu a akuzativu. V ostatních pádech bylo právě ono kmenotvorné -n-, např.: dativ – *rameni*, lokál – *o rameni*. Nominativ a akuzativ tedy měli jiný kmen než ostatní pády, to bylo již ve staré češtině nežádoucí a systém se s tím začal vypořádávat. Vznikali tedy novotvary pro nominativ a akuzativ analogicky vytvořené podle ostatních pádů. Lexémům byla přidána tehdy jedna z nejobvyklejších koncovek -o, vznikly podoby *semeno*, *temeno* a *plemeno*. Přeměna těchto slov byla důvodem zániku n-ového skloňování. Nově vzniklé tvary se přesunuly k deklinaci typu město, protože se od sebe slova město a rameno nijak nelišily. Počátek zastarávání je tedy možné spatřovat již v době staré češtiny, kdy byly vytvořeny náhradní podoby. Tvary *sémě*, *témě* a *plémě* se sice do dnešní češtiny ještě dochovaly, avšak pouze jako příznaková slova zastaralá. Jasným důvodem zastarávání je tedy zde formální podoba slova, která nevyhovovala potřebám jazykového systému.

Mezi zastaralými slovy z lexikonu najdeme také výraz, jehož tvar zastaral kvůli změně rodu. Jedná se o tvar genitivu plurálu slova *výložky*. Na podobě *výložků* lze dobře sledovat pozvolný přechod mezi rody. Slovo bylo původně maskulinní, v SSČ z roku 1978 jsou povoleny tvary maskulina i feminina a v nejnovějším vydání slovníku je genitivní maskulinní tvar plurálu *výložků* označen za zastaralý. Opět se tedy jedná o mizení z běžného používání díky formální stránce slova.

Do této kapitoly bychom dále mohli zařadit slova, u kterých se změnila předpona nebo přípona, ale význam zůstal stejný. Vždy se však nemusí jednat o náhradu, může jít i o deprefixaci či desuffixaci. Jedná se o slova *iontoforéza* a *honba*.

V prvním případě byla nahrazena složka *ionto-* za předponu *elektro-* a výraz *iontoforéza* se přestal používat a dnes figuruje ve slovníku pouze jako archaismus. Ke změně pravděpodobně přispěly vnější okolnosti a možná snaha o větší srozumitelnost a přesnost. Je to výraz řadící se k odbornému slovníku, lze tedy předpokládat snahu o co největší přesnost a vystižení významu. Uvedená změna nebude mít co dočinění z formální stránkou lexikální jednotky, i když jednou z tendencí v jazyce je snaha o srozumitelnost a výstižnost.

Slovo *honba* je označováno jako zastaralé a namísto něj se dnes užívá výrazu *hon*. Na první pohled je rozdílem mezi pojmenováními odstranění zakončení *-ba*, kořen slova *hon* zůstal stejný. Lexikální jednotka *honba* je jménem dějovým²¹ s formantem *-ba*²², jež patří k základním sufixům této kategorie. Jeho původ spadá až do doby staroslověnské, tehdy v podobě *-bba*, se již dějová jména tvořila pomocí tohoto sufixu. Zánik tohoto slova má asi spíše než s formální stránkou slova co dočinění s jeho sémantikou. Lexikální jednotka má ve slovníku dva významy: zaprvé *honička* a zadruhé *lov na zvěř*. Slovo *hon* koexistovalo s výrazem *honba*. Myslíme si proto, že došlo k zúžení významu lexému *honba* a on si ponechal pouze svůj první význam, *honička*. Význam *lov na zvěř* byl tedy přenechán lexikální jednotce *hon*.

Ve slovníku se setkáme ještě s dalším zastaralým deverbativem, slovem *ujetí* odvozeným z verba *ujmout se*. U toho výrazu dochází ke střetu dvou podob *ujetí* X *ujmutí*. Podoba *ujetí* je starší a původnější, avšak dnes již zastaralá. Verbum *ujmout se* se řadí ke vzoru *začít*. Zde můžeme sledovat tendenci vkládání formantu *-nu-*, ten se sem dostává ze vzoru *tisknout*. Vznikají tedy konkurenční podoby s komponentem *-nu-*, které jsou obvyklé u verb, jež mají samohlásku ve tvaru přítomného času. Podoby s *-nu-* jsou však často hovorové. Verbum *jmout* je samostatnou skupinou v rámci toho vzoru, avšak i zde dochází analogicky k vkládání dalšího prvku. Jedná se o formant *-mu-* a tak i zde si konkurují dvě podoby, první s formantem *-mu-* a druhá původnější s vokálem *-a-*. Ve skloňovacím paradigmatu přítomného času se všude vyskytuje *-m-*

²¹ Jedná se o substantiva s dějovým příznakem, jejich formanty jsou typické pro abstrakta, avšak jejich pomocí se tvoří také konkréta. Dnes jsou produktivní formanty *-ní/tí*, *-a*, *-ka*, *-ba*, *-ot* a *-Ø*.

²² Ve staré češtině došlo ke splynutí sufixu *-ba* s praslovanským sufixem *-tva*. Díky tomu došlo u některých lexémů k resuffixaci, např.: *kletva* → *kletba*. Z příkladů plyne, že se tak vytvořila nová varianta sufixu *-tba*. Základem pro odvozování byly i-kmeny.

v základu slova a protože se systém snaží eliminovat rozdíly, dostává se „m“ i do příčestí minulého. Vzniká také výše uvedené deverbativum *ujmutí*, které úspěšně konkuruje původní podobě, jež mizí z užívání. Jednoznačným důvodem tohoto ústupu je formální podoba slova.

Přejatá slova jsou zajímavou kategorií v rámci hláskosloví. S cizími slovy se v češtině pracuje různými způsoby. Základním rozdílem je, jestli dochází k hláskové a pravopisné adaptaci či slova zůstávají v původní podobě. Někdy může mít vliv také jazyk, z kterého je slovo přejato. Slova, která jsou v jazyce již delší dobu, se většinou nějakým způsobem přizpůsobí a mnohdy vůbec nepocitujeme jejich cizí původ. V češtině najdeme velké množství slov cizího původu, mnoho se jich vyskytuje i v kategorii slov s časovým příznakem. Nejčastěji zde nalezneme slova z němčiny, latiny a francouzštiny. Většina z nich však nezastarává kvůli hláskovým nebo morfologickým změnám, nýbrž ze zcela jiných důvodů. V rámci tohoto odstavce bychom se chtěli zmínit o dvou lexikálních jednotkách cizího původu, Jedná se o výrazy *luciper/ lucifer* a *regulérní*, zastarale *regulární*. Každý z uvedených případů mizí z užívání z jiného důvodu.

První z pojmenování je možné najít ve dvou podobách *luciper* a *lucifer*, které jsou jsi rovnocenné co do významu a použití, rozdíl je pouze v hláskovém složení. Jedná se o slovo latinského původu²³, které původně obsahuje hlásku *-f-*. Hlásky „f“ jako taková se do češtiny dostala právě skrze cizí slova a dlouho byla pocitována jako cizí element, i dnes přítomnost hlásky „f“ ve slově mnohdy poukazuje na cizí původ slova a je tak ukazatelem přejatého výrazu. Není zcela jasné, proč najdeme v češtině dvě podoby, avšak je možné se domnívat, že se jedná o pouhé adaptování cizího výrazu a tím pádem nahrazení nečeského elementu ve slově. Jedná se zde o hláskové variace a je pravděpodobné, že také tato variantnost měla vliv na mizení slova z běžného slovníku člověka. Slovo však nemizí z užívání úplně, podle SSČ zastarává pouze jeden z jeho významů, i když bychom se nebáli označit ho za hlavní. Formální stránka výrazu má podle nás tedy vliv na archaizaci, avšak velmi silně se na ní podílí i sémantická a mimojazyková stránka.

Lexém *regulérní* je ilustrací zcela odlišného případu. Slovo pochází z němčiny, kde zní *regulär*, v latině najdeme podobu s *-a-*. V češtině můžeme objevit tvary s *-e-* i s

²³ V latině *lucifer* znamená doslova světloňoš, slovo je složeno z výrazu *lux* (= světlo) a *ferre* (= nést).

-a-, podoba *regulární*²⁴ je však zastaralá vedle tvaru dnes běžného a užívaného regulární. Slova příbuzná jako regulace nebo regulátor obsahují hlásku „a“, podle etymologického slovníku jsou odvozena od latinského výrazu. Je pravděpodobné, že dříve koexistovaly dvě podoby, jedna odvozená z latinského výrazu a druhá odvozená z německého výrazu. „Latinská“ varianta ustoupila do pozadí a je pravděpodobné, že hlásková podoba zde sehrála také svou roli.

Zájmeno *všechen* se vyskytuje ve všech rodech a má ještě jednu možnou variantu a to *všecek*. Slovník udává pro akuzativ singuláru feminina tvar *vši*. V této spojitosti zmiňuje také slovní spojení rozprchnout se na *vše* strany. Obě tyto podoby jsou označeny za zastaralé. Jedná se o původní tvary zájmena, v nominativu zněly původně jednotlivé rody: *veš*, *vša* a *vše*. Postupem času se nominativ a akuzativ rozšířil o sufix *-chen*²⁵, popř. *-cek*, z čehož plyne současná podoba slova. Sufix přebíral při deklinaci koncovky zájmena *ten*. Díky tomuto vývoji zanikla deklinace vlastního zájmena a většina tvarů ustrnula. Když se podíváme na celé skloňovací paradigma, najdeme v něj pozůstatky původních tvarů, např.: *se všemi muži*. Jednoznačným důvodem zastarání je zde změna formální stránky, hlásková podoba byla rozšířena o sufix *-chen*.

V porovnání s dnešními běžně používanými tvary je zajímavá hlásková podoba výrazů *ky* a *taky*. Namísto *ky* se dnes užívá *který* a místo *taky* užije mluvčí lexému *takový*. Oba výrazy dnes najdeme již jen v ustálených spojeních, např.: *kýho výra*, *kýho čerta* a *tací i onací*. Slova *ky* a *který* mají sice stejný význam, avšak po formální stránce se jedná o dvě různé jednotky, které pochází z jiných slov. Lexém *taky* a *takový* jsou si formálně mnohem bližší a snad by se zde dalo uvažovat o rozšíření prvního výrazu o formant *-ov-*.

Částice *ni* je v dnešní češtině nahrazena slovem *ani* řadícím se ke slovnímu druhu spojek a částic. Výraz *ni* je popisován jako zdůrazňovací partikule, např.: *neměl z toho ni zisk, ni slávu*. Již na první pohled v nás toto slovo vyvolává něco záporného ve smyslu nezískaného, nedokončeného apod. Na vině je tomu pravděpodobně komponent *n-* na počátku slova, který můžeme najít u záporných českých slov viz základní pojem *ne*, dále např.: *nikoli*, *nikdo* nebo prostý prefix *ne-*. V etymologickém slovníku najdeme u výrazu *ani* odkaz na heslo „a“ a „ni“, dostáváme se tedy tak trochu do začarovaného kruhu. V každém případě můžeme říci, že část *-ni* zdůrazňuje a prefix *a-* označuje zápor.

²⁴ Podoba *regulární* se vyskytuje v současné odborné češtině, je to odborný název v matematice a výpočetní technice.

²⁵ Jíří Rejzek uvádí ve svém etymologickém slovníku, že podoba *všechen*, tedy se sufixem *-chen*, vychází z genitivu plurálu *všech*.

Dostáváme se tedy k tomu, co bylo řečeno již výše, že se jedná o výraz se záporným významem. Důvod zastarání není příliš patrný, mohlo jít nahrazení kvůli větší patrnosti významu nebo výraz *ani* lépe vyhovuje systému slovní zásoby.

Lexém *nabíledni* je složeninou, což je možné při důkladnějším pozorování poměrně snadno zjistit. Slovo je složeno ze spojení „na bíle²⁶ dni“, z čehož je snadné odvodit význam slova, tedy je to jasné, samozřejmé. Důvodem zastarání je asi jeho formální stránka, protože se jedná o poměrně složitou složeninu a v současném jazyce najdeme výrazy jednodušší se stejným významem.

V rámci zvláštních nebo neobvyklých podob slov lze na tomto místě ještě zmínit výraz *podjednou*, možno graficky i *pod jednou*. Jedná se o nesklonný historicismus, který je úzce spjat s náboženstvím a v jiném oboru se s ním asi nesetkáme, např.: *přijímající podjednou způsobou*. Jeho působnost je tedy velmi omezená. Může se vyskytovat jako adjektivum či adverbium. Na zastarání slova měla pravděpodobně vliv společenská situace a také složitější formální podoba slova.

7.2. Mimojazyková situace a sémantika

Společnost a její vývoj a změny v ní mají přímý vliv na slovní zásobu. Patří mezi nejčastější hybné mechanismy, proč se slovní zásoba mění. Kdyby nebylo změn v lidském životě, nepotřeboval by se měnit ani jazyk. Slovní zásoba je nejdynamičtější částí jazyka a dochází v ní k nejvíce transformacím. Je schopná se nejrychleji adaptovat a přizpůsobit se potřebám společnosti. Právě společnost je často hnacím motorem pro tvorbu nových pojmenování, vyžaduje si je. Změny s sebou nesou i důsledky, téměř všude platí zákon akce a reakce. Na jedné straně se do slovníku dostávají nová slova, na straně druhé z něj jiná mizí. My se zde zabýváme druhým případem, mizení slov z běžného užívání.

Vývoj společnosti s sebou nese nové vynálezy, zdokonalování a nové poznatky. Věci, které se běžně používaly před několika desetiletími jsou dnes již zastaralé a na jejich místo přišly věci nové. Stejně tak jako zastaraly věci, postupy či vědomosti, zastaraly i jejich názvy, lidé je již nepotřebují, tím pádem je neužívají. Slova se tak dostávají na samý okraj slovní zásoby a časem mizí z jazyka úplně.

²⁶ Je zde použit jmenný tvar adjektiva bílý.

Se změnou společenských poměrů jde ruku v ruce sémantika. Slovo má pro společnost nějakou funkci pouze ve spojitosti s nějakým významem, jinak je to pouhé prázdné seskupení hlásek.

Každý výraz i víceslovné pojmenování v sobě nese nějakou informaci. Tato informace se tradičně označuje jako význam slova. Ve významu slova se často odráží vlastnosti daného jevu. Jinými slovy je význam jazykově ztvárněný odraz skutečnosti, který je promítnut ve vědomí uživatelů jazyka nebo také mentální korelát jazykové formy.

7.2.1. Mimojazykové vlivy na slovní zásobu

Vyvíjející se společnost odsuzuje některé entity k zániku. Většinou nedochází k úplnému zániku věci. Objekty se občas ještě objeví, ale již nejsou v centru běžného života. Se zánikem či mizením reálie souvisí také osud jejich názvů. To, co se stane s věcí, se stane i s jejím pojmenováním. Kvůli zastarání věci tedy zastará i její označení.

V podstatě se může jednat o několik případů. První z nich byl již výše naznačen, objekt vyjde z užívání. Dalším důvodem může také být změna poznání. Díky výzkumu se může přijít na další vlastnosti předmětu nebo nám nové poznání zcela změni pohled na věc a potom se zdá, že změna názvu je nevyhnutelná. Případá nám totiž, že název neodpovídá reálné věci. Nemusí však dojít pouze k zániku, stačí pouhá změna, např. změna státního zřízení nebo politické situace. Slovo změna je

V excerpovaném materiálu najdeme ne příliš rozsáhlou skupinu slov, které stihl tento osud. Tento typ lexémů často lze seskupit do menších celků podle věcné náležitosti. Setkáváme se zde tedy s asi nejčastěji zmiňovanou skupinou archaismů týkající se vojenské techniky, paří sem slova např.: *bajonet, batalion, artilerie, kaprál, patrola, tambor, voj* nebo *verbovat*.

V lexikonu lze nalézt i příklady pro ostatní výše jmenované situace. Týká se to např. lexému *stálice*. Pojem se ocitl na okraji slovní zásoby, protože byl nahrazen slovem *hvězda*. Jedná se o nahrazení jedné vlastnosti druhou, první označující zdánlivou nehybnost tělesa a druhou vyjadřující, že těleso září. Slovo je dnes živé avšak v jiném významu ne vzdálenému tomu výše. Používá se jako označení většinou člověka, který se drží dlouhou dobu v nějakém oboru na vrcholu apod.

Záměnu názvu lze sledovat také u jiné lexikální jednotky, u hesla *trestnice*. Toto pojmenování zastaralo a místo něj se dnes užívá výrazu *věznice*. Z čeho je odvozeno

první pojmenování, je poměrně zřejmé. Člověk musel být potrestán, když něco provedl. Druhé slovo má co dočinění s odnětím svobody. Zamezení volného pohybu je jeden z trestů, který může zločinec za své provinění dostat.

Dalším ilustrací může být výraz *stav*. Heslo jako takové nezaniklo, došlo k zúžení jeho významu. Slova ve významu společenská vrstva již nebylo potřeba, protože se společnost přestala na vrstvy dělit. Stejným případem je slovo *tábor*, zde také jeden z významů zanikl bez náhrady, protože ho již nebylo třeba a neuzíval se.

V průběhu času se mění nejen společenská situace, ale i politická, přeskupují se státy a přejmenovávají území, města atd. Důsledkem tohoto vývoje je zastarání slova *turkotatarský*. Výraz zaniká zcela bez náhrady, území, jež označoval se dnes jmenuje jinak, stejně tak ostatní skutečnosti jím označované. Vyskytuje se snad pouze v lingvistice pro označení skupiny jazyků.

Z dalších slov, jež mizí z užívání bez náhrady můžeme uvést: *šesták, táčky, tambor, tornistra a žernov*.

V kapitole jsme jmenovali poměrně velkou řádku slov, to samo o sobě již poukazuje na fakt, jak důležitou roli hraje mimojazyková situace. Podle informací, jež jsme během analýzy dat získali, můžeme poměrně s jistotou říci, že se bude jednat o velmi významný faktor zapříčiňující zastarávání slov.

7.2.2. Úženi významu lexémů

Polysémie je v češtině jevem živým. Najdeme zde množství slov, která mají několik významů. Již děti na základních školách se učí, že máme slova jednovýznamová a slova mnohovýznamová. Tyto výrazy jsou sice ekonomické, ale mohou přispívat k menší srozumitelnosti. V jazyce existují tendence po zpřesnění významu ve smyslu specifikace a tím pádem dochází k omezení polysémie. Díky mnohovýznamovosti některá slova nezastarala úplně a používají se v jazyce ještě dnes, zastaral pouze některý z jeho významů. To je společným znakem celé skupiny, forma zůstala, omezila se jen na menší počet významů nebo jen na jeden.

Týká se to poměrně velké skupiny různorodých slov, co do původu, formy nebo věcného zařazení. Spadají sem slova cizí např.: *žurnál, truhla, šturmovat* nebo *protektorát*; ale i domácí např.: *prsa, vojna, osada, role, sloupek* (tenká svíčka), *slap* nebo *dopustit*. Slova týkající se běžného života např.: *služné, tatík, šátek* (ve významu

kapesník) *myslivec* (= lesník) nebo *slap*; i výrazy označující speciální skutečnosti např.: *obtěžkat*, *zpěvohra* nebo *prsa*.

7.3. Zastarávání slov cizího původu

Přejímání cizích slov je jednou z možností obohacování jazyka. Svět se neustále vyvíjí, proto potřebuje stále nová a nová pojmenování a při mnohých příležitostech si vypůjčí výraz z jiného jazyka. V jazyce je patrná tendence po jeho internacionalizaci, proto se do českého jazyka dostávají i cizí výrazy pro věci, jež mají i svůj domácí název. S těmito slovy je komunikace mnohem snazší a je to také výhodné při učení se cizích jazyků. Pokud se v jazyce nachází neutrální synonymní podoby se stejným významem, konkurují si a záleží na mluvčích, který z pojmů jim bude připadat vhodnější, budou ho upřednostňovat a tím pádem častěji používat. Upřednostňovaná lexikální jednotka se tak dostane do centra slovní zásoby. V případě, že je jedna z opozičních stran příznaková, nejedná se konkurenci v pravém slova smyslu, protože příznak omezuje její použití a tedy i konkurenceschopnost. Druhé pojmenování si buď může vydobýt podobnou pozici v jádru lexika, to je ovšem velmi těžké, nebo začne upadávat do zapomnění a ocitne se na periferii slovní zásoby. Jestli zmizí z běžného užívání český nebo cizí výraz, je záležitostí frekvence užití pojmu. Mohou nastat obě varianty.

Stejně tak jako se do češtiny cizí výrazy dostávají, mohou z ní zase mizet čili zastarávat. To je případ, kdy převáží české pojmenování. V rámci slov s časovým příznakem lze vysledovat poměrně velkou skupinu slov, u nichž cizí název zastaral a nahradilo ho pojmenování české. Ve vývoji češtiny jsme byli mnohokrát svědky snah, kdy literáti, jazykovědci či prostě lidé zajímající se o češtinu usilovali o umělé vymícení slov cizího původu a jejich náhradu výrazy českými. Vznikaly tzv. brusy češtiny. Cizí slova však nemizí z češtiny pouze pod nátlakem z vnějšku, může se jednat také o přirozený vývoj, i když je těžké ho odpoutat od společenské situace, která je okolností vnější a asi vždy ovlivňuje dění v jazyce.

Cizí výrazy se do češtiny mnohdy dostaly i skrze několik jazyků. Často se jedná o slovo latinského původu, které se v češtině objevilo díky němčině. Právě tyto dva jazyky jsou asi nejčastějším zdrojem cizích slov v historickém vývoji. Dnes přebrala jejich úlohu angličtina, která je zdrojem mnoha neologismů, stejně jako kdysi byla latina a němčina. Kromě němčiny a latiny se u nás objevují slova i z jiných jazyků jako

je francouzština, španělština, řečtina nebo i hebrejšťina. Tato slova bývala pravděpodobně kdysi neologismy, dnes se však ocitla na opačném konci časové osy.

Jedná se o různorodý soubor výrazů přibližně o čtyřiceti jednotkách. Najdeme zde slova týkající se různých oborů a dotýkající se různých oblastí společenského života. Již tradiční je početná skupina týkající se války a boje, např.: *artilerie, kaprál, regiment* nebo *verbovat*, potom také výrazy související s vládnutím, např.: *monarcha* nebo *konstituce*, výrazy každodenního života, např.: *rynek, piksla* nebo *bycicl*, výrazy dotýkající se nějakého řemesla či vzdělání, např.: *šenkýř, škamna* nebo *špitál*, a také mnoho lexémů rádobý osamocených, např.: *pimprle, mouřenín* nebo *sumírovat*. Celá skupina se dá ještě dále dělit podle různých hledisek a lze zde vysledovat různé specifické podkategorie.

Některá z cizích slov byla nahrazena domácími pojmenováními, avšak tato záměna nemusí být hlavním důvodem archaizace. Konkrétně je v tomto případě aktuální skupina související s vojenstvím. Díky vývoji a zdokonalování techniky se již nepoužívají stejné zbraně a mnohá vojenská seskupení zanikla nebo byla jejich pojmenování nahrazena jinými výrazy, např.: *patrola* nebo *regiment*.

Některé výrazy spadající do skupiny archaismů cizího původu se dnes ještě zřídka používají, avšak většinou v upravené podobě, např.: *rafije* → *rafičky*, nebo také často s expresivním nádechem, např.: *pimprle* → *pimprlík*.

Mezi cizími zastaralými slovy najdeme také několik případů, kdy zastaral pouze jeden z jeho významů, např.: *rebel, raubíř* nebo *truhla*. Slovo je tedy stále živé, pouze se již nepoužívá v tom či onom významu.

Vyjmenovali jsme již řadu podskupin, které lze u cizích archaismů vysledovat. Pokud budeme pokračovat dále, můžeme zmínit např. soubor archaismů cizího původu, které mají kromě časového příznaku ještě nějaký další, ať už se jedná o příznak slohový nebo rozlišení zeměpisné. Nejčastěji se zde asi vyskytují slova patřící k slovní zásobě obecné češtiny, jedná se většinou o slova německého, popř. latinského původu. Pro doklad můžeme uvést slova jako: *gyps, kšeft* a *kšeftovat, štace* nebo *raubíř*.

Abychom nenabyli dojmu, že jen cizí zastaralá slova byla nahrazena českými, můžeme v excerpovaném materiálu najít i opačné případy, kdy zastarala česká podoba a cizí pojmenování je živé. Cizí slova jsou schopna adaptovat se do českého systému a získat si zde výsadní postavení, což je pochopitelné a logické, jinak by se dnes do češtiny nedostalo tolik anglicismů a v minulosti germanismů a latinismů. Tuto změnu lze brát jako doklad snahy o internacionalizaci češtiny. Týká se to např. slova *povětroň*.

Výraz je pravděpodobně odvozen z činnosti, jež těleso vykonává. V ostatních jazycích je mu dán název *meteor* v příslušných jazykových úpravách. Jedná se o výraz odborný a právě v oblasti odborného názvosloví je snaha po vytvoření mezinárodních pojmů nejvíce patrná. Čeština se tedy připojila k mnoha jiným jazykům a nahradila slovo *povětroň* výrazem *meteor*.

Dalším příkladem na stejný jev je výměna slov *truchlohra* a *tragédie*, i když ve skutečnosti jde vlastně o překlad. Výraz *truchlohra* je doslovným překladem slova *tragédie*. Pravděpodobně kvůli snaze o české pojmenování nebyl výraz *tragédie* zprvu přijat, posléze však pravděpodobně kvůli vlivům z vnějšku a i samotné podobě slova převzal jazyk slovo více méně mezinárodní pocházející z řečtiny. V materiálu najdeme i další příklady záměny doslovného českého překladu za původní cizí podobu, např.: *vševěda*.

U cizích slov lze dobře vidět, jak jde ruku v ruce nejen sémantická a formální stránka, ale že velký význam má i mimojazyková skutečnost a společnost. Všechny tři skupiny lze jen velmi těžce oddělit. Většinou musíme počítat s tím, že výraz zaniká z více důvodů a že se na archaizaci podílí dvě nebo dokonce všechny tři kategorie.

Vzhledem k počtu excerpovaných prvků se jedná o poměrně rozsáhlou skupinu, takže zjištěné údaje mají jistě svou váhu. U cizích slov hraje velký vliv formální stránka, protože se většinou jedná o slova s méně obvyklou hláskovou podobou, avšak nesmíme zapomínat i na mimojazykové důvody, tzn. snahu o počestění, jejíž vlivy se v dějinách češtiny objevily několikrát. Závěrem můžeme říci, že původ slova ovlivňuje skutečnost, zda slovo zastará či nikoli.

7.4. Hodnocení

Pokusili jsme se analyzovat získaný materiál a určit tak, z jaké příčiny slova zastarávají. Stanovili jsme si dvě základní kritéria: formu a význam, zvláště jsme uvedli slova cizího původu. Myslíme si, že původ slova má vliv na proces archaizace. Ve slovníku se vyděluje poměrně velká skupina slov spadající do této kategorie a je možné usuzovat, že jednotky sem patřící mizí z užívání díky své „cizosti“. Jedná se vlastně o kombinaci formálního hlediska a mimojazykové situace. Slova se nepoužívají, protože na jejich hláskové stavbě lze vidět zahraniční původ.

Změnu formální podoby lze dobře vidět v tvaroslovných paradigmatech. Do této kategorie změn spadají podoby od slov *péct*, *třít*, *vléct*. Mění se také kmen slov, např.: *plémě*, *témě*, *sémě*. Ve srovnání s celkovým počtem abstrahovaných jednotek jde však o malou skupinu slov.

Prioritnějším důvodem archaizace lexikálních jednotek je tak pravděpodobně sémantická stránka slov ve vztahu k mimojazykovému stavu. Lze zde vydělit několik kategorií, např.: skupinu slov, v níž dochází k úženi významu nebo slova, která mizí z užívání kvůli nepoužívání věci, kterou označují.

Pokusíme se rozdělit slova do skupin podle toho, z jakého důvodu zastarala a vymezíme ještě skupinu slov s více příznaky. Někdy je ovšem těžké slovo někam zařadit a lze ho vřadit do několika skupin:

1. slova s několika příznaky:

- nářeční: humno, gyps, kšeft/kšeftovat, melinář, raubíř, šenkovat/šenkýř, šesták, štace
- hovorový: ádié, patrola, ráčit, rafije, sumírovat, šrůtka
- exp.: krčma, naverbovat/verbovat, ráčit, tatík, uhlobaron, žebrota
- knižní: kterýžto, ký, mouřenín, oř, plémě, role, rozžehnat se, sémě slovutný, slynout, strdí, témě, vši, na vše strany, záští, zora, zpytovat

2. zánik kvůli formě: honba, iontoforéza, milodar, ni, péci, plovat, praštět, regulární, rozmilý, řka, seslat, stavit, taký, třít, ujmout se, vléct, výložku, zrust, plémě, sémě, témě, špejchar, podjednou, nabíledni, vši, ký, taký, plovat, pocestný, stavit, vojín, voj, rynek,

3. zastarání kvůli sémantice a mimojazykové situaci: chovanec, komediant, koleno, dopustit, myslivec, artikul, artilerie, bicykl, filologie, kaprál, kasa, konstituce, mocnářství, monarcha, obcovat, obnášet, obtěžkat, osada, palič, pak, panna, pastorek, pikart, piksla, pimprle, pocestný, pole, pometlo, portýr, povětrnost, povětroň, pračlověk, protektorát, prsa, raport, rarach, rebel/rebelie, regiment, rekrut, rubat, říkat si, sklepník, slap, slehnout, sloupek, stálice, statek, stav, světit, svrchu, šarmantní, šátek, šipka, škamna, šturmovat, tábor, testament, trestnice, truhla, truchlohra, úbytě, uhlohydrát,

umrlec, ústroj, váda, vespolek, průsvitka, vrkoč, vojna, vševěda, vůkol, vyhlížet, výslužba, vytrhnout, vzdor, zachovalý, zapravit, zásep, závdavek, zlý, zpěvohra, ztéci, zvěrolékař, žežulka, žurnál, bajonet, batalion, gáže, mandarín, služné, táčky, tambor (i exp.), tornistra, turkotatarský, velocipéd, žernov

8. Užití zastaralých slov

Pro zastaralá či zastarávající slova je nejtypičtější použití v uměleckém stylu. Tento styl, pro nějž jsou neobvyklá pojmenování typická, zahrnuje do svého slovního fondu i slova zastaralá, především archaismy. Slovem neobvyklá jsou míněna slova nepatřící k neutrální, nepříznačkové slovní zásobě.

Archaismy jsou v uměleckém stylu využívány pro vytvoření dobového koloritu, pro navození dobové atmosféry. Nejčastěji najdeme tyto výrazy v historické próze. Ve svém díle jich využívají např.: Alois Jirásek, Zikmund Winter nebo z pozdějších autorů Václav Kaplický.

Dokladem toho, jak se mění slovní zásoba, jak se lexikum pohybuje od centra k periférii a naopak a jaký vliv na slovní zásobu má společnost či společenská situace, je „kultovní“ dílo Jaroslava Haška Dobrý voják Švejk. Slova, která byla v té době živá, jsou dnes považována za zastaralá, např.: *mocnář*, *ordonanc*, *kurát*. Většinou se opravdu jedná o výrazy úzce spjaté s životem společnosti a dobou.

Nejvýhodnější jsou pro slovesná díla archaismy s knižními prvky, protože dodávají projevu patetičnost a slavnostnost. Je nasnadě, že se jedná o prostředky vyššího uměleckého stylu. Literáti se jejich pomocí snaží charakterizovat postavy či docílit jisté komičnosti. Musíme mít na zřeteli, že se vždycky jedná o záměrné užití, jak již vyplývá z výše jmenovaného popisu a že se jedná o jednotky slohově příznačkové.

Samozřejmě najdeme i případy, kdy jsou zastaralá slova používána nepříznačkově. Jsou to archaismy objevující se jako jazykový relikv ve frazeologismech, např.: *není na tom zbla pravdy*, *vzít na paškál*²⁷, *nechat na holičkách*²⁸.

Užití historicismů má odlišný charakter. Stejně jako archaismy jsou záměrně využívány v uměleckém stylu se stejným účinkem, kromě toho však mají své místo v odborném stylu. Jsou běžně užívány jako základní pojmenování ve vědeckých historických pojednáních, najdeme je v učebnicích dějepisu nebo v populárně vědných dějepisných člancích apod.

Zastaralá slova se za určitých podmínek mohou stát znovu živými. Lze je považovat za jeden z pramenů obohacení a rozšíření slovní zásoby. Když se podíváme do historie našeho jazykového vývoje, najdeme několik takových případů, např. z doby národního obrození. Na celou situaci měl přirozeně velký vliv historický vývoj, celý

²⁷ Odvozeno od slova „pascha“, což je velikonoční svíce, přeneseně také modlitby.

²⁸ holičky = nezralé ovoce

národ jako i čeština byly v područí němčiny. Část společnosti, která k tomu měla příležitost a možnost, se rozhodla, že se český jazyk emancipuje a obnoví se jeho význam. Spisovatelé a jazykovědci té doby si v rámci svých snah vzali na pomoc i starou češtinu, tedy slova v té době již zastaralá a mnohdy i zapomenutá, a oživil tak množství archaismů. Velkým zastáncem oživení jazyka pomocí připomenutí starých slov byl Josef Dobrovský, který tento způsob upřednostňoval před tvořením slov nových.

V dnešní době se setkáme s ožíváním starých slov jen sporadicky. Tu a tam se dnes do jazyka vrací některé historicismy. Je to zvláštní případ, kdy je starých výrazů užito pro označení nové věci, která byla původní věci nějak podobná; např.: samopal, tarasnice, houfnice byly původní názvy husitských zbraní, dnes tyto pojmenování označují moderní zbraně.

Historismy a archaismy relativně nejdéle přežívají v místních jménech, např.: *Postoloprty*, v ustálených rčeních, např.: *nestojí za zlámanou grešli* nebo také v příslovích a lidových písních.

Závěr

Cílem diplomové práce bylo popsat a charakterizovat příznakovou slovní zásobu českého jazyka z formální a sémantické stránky. Jedná se o poměrně rozsáhlou část slovní zásoby, proto jsme se specializovali na výrazy s časovým příznakem. Do této kategorie se řadí dva zástupci ležící každý na opačném konci časové osy. Neologismy jsou často zpracovávaným tématem a budí daleko větší zájem než jejich protiklad slova zastaralá. Rozhodli jsme se proto analyzovat starší část lexika, protože je jistě stejně významná jako ta nová.

Analýzou materiálu získaného excerpací ze Slovníku spisovné češtiny jsme se snažili zjistit, která stránka výrazu je důležitější v procesu zastarávání. Hraje-li prioritní roli forma lexikální jednotky nebo zda dochází k archaizaci lexémů kvůli sémantické stránce, která je spojena s mimojazykovou situací a vývojem. Na vybraných příkladech, které co možná nejlépe demonstrovaly daný jev, jsme poukázali na to, co je příčinou mizení slova z běžného užívání.

Z formálního hlediska jsme zkoumali příslušnost výrazů ke slovním druhům, narazili jsme také na možnou spojitost se slovesnými kategoriemi neopomněli jsme slovo tvorné a tvarotvorné změny.

Sémantická stránka věci byla popsána ve velmi úzkém spojení s mimojazykovým stavem, který se ukázal jako velmi důležitý faktor.

Analýzou materiálu jsme dospěli k následujícím závěrům. Z pohledu slovních druhů zastarávají nejvíce substantiva a verba, což je dáno jejich vysokou frekvencí použití oproti ostatním slovním druhům. Často se jedná o slova „jedinečná“, jejichž význam zastaral kvůli změně společenského dění, novému poznání či prostému vývoji. Zastaráním významu mizí samozřejmě i forma.

Tím se dostáváme k důvodům, proč slova zastarala. Je důležitější forma nebo význam? Při kvantitativním srovnání zjistíme, že formální stránka hrála v naší excerpovaném materiálu mnohem menší roli než sémantická. Vůbec nejčastějším důvodem zastarání slova byla mimojazyková situace. Vývoj společnosti měl na slovní zásobu velký vliv. Mění se společenská situace prahne nejen po nových pojmenování, díky ní se z jazyka nepotřebné výrazy i vytrácí. Pokud výraz v běžné komunikaci nepoužijeme, nepotřebujeme ho, systém ho z jazyka vytěšňuje a odsouvá na okraj slovní zásoby.

Forma slova se mění jen pozvolna, což bude i jednou z příčin, proč není přednostním důvodem archaizace lexikálních jednotek. Nejvýrazněji se v tomto ohledu uplatňuje analogické vyrovnávání tvarů ve tvarotvorných paradigmatech, např.: *peku* → *peču*, *ujmutí* x *ujetí*, nebo náhrada cizích jednotek za domácí se stejným významem, např.: *rynek* → *náměstí* nebo *filologie* → *jazykověda*. Zajímavou skupinou z formálního hlediska jsou poté ještě slova typu *sémě*, jež zanikají v důsledku vyrovnávání kmene ve skloňovacím paradigmatu.

Ze sémantického hlediska dochází relativně často k zužování významu, což je následek mimojazykové změny nebo snahou o větší specifikaci výrazu.

Závěrem tedy můžeme konstatovat, že prioritním důvodem archaizace slov je mimojazyková situace ve spojitosti s významem slov, avšak formální podoba hraje jistě také důležitou roli.

Anotace

Příjmení a jméno:	Blanka Malušová
Vysoká škola:	Univerzita Palackého v Olomouci
Název katedry a fakulty:	Katedra bohemistiky, Filozofická fakulta
Název práce:	Příznaková slovní zásoba: sémantická a formální charakteristika
Vedoucí práce:	Mgr. Darina Hradilová, Ph.D.
Počet stran:	63
Počet příloh:	0
Počet znaků:	110293
Počet titulů použité literatury:	26
Klíčová slova:	slovní zásoba příznakovost, a neutralnost archaismus neologismus význam forma mimojazyková situace

Cílem diplomové práce bylo popsat a analyzovat příznakovou slovní zásobu. Výběr byl omezen na lexikální jednotky s časovým příznakem, konkrétně na slova označená ve Slovníku spisovné češtiny jako zastaralá. Jazykový materiál jsme získali excerpcí ze Slovníku spisovné češtiny. Excerpovaná data jsme analyzovali s ohledem na důvod jejich zastarání. Chtěli jsme zjistit, zda je prioritním důvodem archaizace forma výrazu nebo sémantika ve vztahu k mimojazykové situaci.

Dospěli jsme k několika poznatkům. Forma a význam jsou spjaté entity, které nelze od sebe vždy oddělit. Pokud bychom měli určit, který z důvodů je prioritní, jsme toho názoru, že největší vliv na změnu slovní zásoby má mimojazyková situace, tedy vývoj společnosti a poznání. Slova zanikají i kvůli své formě, avšak z kvantitativního pohledu je jich nepoměrně oproti slovům zastarávajícím kvůli sémantické stránce a společnosti.

Seznam použité literatury a pramenů

- Čechová, M.: Současná stylistika. Praha : NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2008.
- Ed.: Čermák, Blatná: Manuál lexikografie. Jinočany : H & H Vyšehradská, 1995.
- Čermák, F.: Lexikon a sémantika. Praha : NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2010.
- Eisner, P.: Čeština poklepem a poslechem. Praha : Jiří Poláček, 1996.
- Encyklopedický slovník češtiny. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2002.
- Filipec, J.: Česká lexikologie. Praha : Academia, 1985.
- Filipec, J.: Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie. Praha : Nakladatelství Československé akademie věd, 1961.
- Filipec, J.: Naše současná společnost. NŘ, 75, 1992, s. 1 - 11.
- Hauser, P.: Nauka o slovní zásobě. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1980.
- Havránek, B.: Studie o spisovném jazyce. Praha : Nakladatelství Československé akademie věd, 1963.
- Horálek, K.: Diachronní sémantika a pragmatický význam. Ústí nad Labem: Univerzita J.E. Purkyně v Ústí nad Labem, 2005.
- Jedlička, A.: Základy české stylistiky. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1970.
- Kopečný, F.: Slovesný vid češtině. Praha : ČSAV, 1962.
- Kvítková, N.: Archaismy v díle Zikmunda Wintra. Filologické studie VII, 76, s. 61 – 75.
- Lamprecht, A.: Historická mluvnice češtiny. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1986.
- Lotko, E.: Slovník lingvistických pojmů pro filology. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2003.
- Martincová, O.: Problematika neologismů v současné spisovné češtině. Praha: Univerzita Karlova, 1983.
- Němec, I.: O změnách slovní zásoby. NŘ 53, 1970.
- Ed.: Pleskalová: Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky. Praha : Academia, 2007.

- Rejzek, J.: Český etymologický slovník. Voznice : Leda, 2001.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Praha : Academia, 2005.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Praha : Academia, 1998.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Praha : Academia, 1978.
- Sochorová, Z.: Co v slovnících nenajdete. Praha : Portál, 1994.

- <http://prirucka.ujc.cas.cz/>
- <http://www.osu.cz/fpd/kcd/dokumenty/cestinapositi/>